

Türk Dil Kurumu Yayınları

VIII. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ KURULTAYI

22-26 Mayıs 2017

I. CİLT

Ankara, 2021

LİTVANYA TATAR TÜRKLERİNE AİT BİR İLM-İ HÂL KİTABI

Emine ATMACA*

GİRİŞ¹

Tatar Türklerini, Litvanya'nın Büyük Dükleri (~Knez~Prens) *Gediminas*, *Kestutis* ve *Algirdas* askerlik hizmeti için Litvanya Büyük Kenezliği'ne (~Prensliği'ne) davet etmişlerdir (Kanapatskaya 2016: 247). Tatar Türkleri, 1319 yılında bir Cermen-Roman din tarikatı olan Töton Şövalyeleri ile olan savaşta Gediminas ordusunun ön safhalarında yer almışlar (Grişin 2000: 5) ve büyük başarılarla imza atmışlardır. Aynı şekilde Altınordu Hanı Canibek'in süvarileri 1350 ve 1352 yıllarında Büyük Knez Algirdas'a yardım için sefere çıkmışlar (Kanapatskaya 2016: 247) ve savaş taktikleriyle göz doldürmüşlerdir. 1358 yılında Berdibek Han öldürülünce Altınordu içerisinde taht mücadeleleri başlamış ve bu mücadelede mağlup olanlar, Litvanya topraklarına sığınmışlardır (Güllüdağ-Mişkiniene 2008: 19). Polonyalı araştırmacı P. Borovski'ye göre de “şüphe yok ki Tatar Türkleri, bu zamanlarda Litvanya topraklarına çoktan yerleşmişlerdi” (Grişin 2000: 5). Tatar Türklerinin Litvanya Büyük Knezliği'nde bulunmalarıyla ilgili ilk bilgiler, XIV. yy. başlarından öncedir. 1324 tarihli Ortaçağ tarihçisi Fransisken² rahibi Wadding, yıllığında “Litvanya'ya Hz. İsa'nın öğretisini yaymak amacıyla giden rahiplerin hiç beklemedikleri halde, bir hanın ülkesinden gelmiş ve dualarını kendi Asyatik dillerinde okuyan insanlara rastlamışlardır” (Kanapatskaya 2016: 247, Zajackowski 35) ifadesi yer almaktadır. İngiliz kralının büyükelçisi *Gilbert de*

* Yrd. Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
(eatmaca@akdeniz.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com)

¹ Litvanya Tatar Türklerinin tarihi hakkındaki bilgiler, Yakov Grişin'in *Pol'sko-Litovskiy Tatarı: Vzgl'yad Cherez Veka* (Polonya-Litvanya Tatarları: Çağlarlar İçinden Bakış), Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo, Kazan 2000 eserinden alınmıştır.

² Gerçek Hristiyanlığa yoksullukla ulaşılacağına ve nefsin fakirlikle terbiye edileceğine inanılan bir Katolik tarikatıdır.

Lano, 1414 yılının Şubat ayında Vilnius'tan³ Prusya'ya Trakai (~Troki) üzerinden geçerken günlüğünde şunları yazmıştır: “Birçok köyde yoğun olarak Tatar Türkleri yaşıyordu ve Tatar Türkçesini konuşuyorlardı. Trakai’de ayrıca çok sayıda Alman, Litvan, Rus ve en çok da Yahudi yaşamaktaydı” (Knapatskaya 2016: 247). Burada, büyükelçi Yahudi derken kuvvetle muhtemel Yahudi inancının takipçileri Hazarların bakiyesi olan Karayim Türklerini kastetmiştir.

Tatar Türklerinin Litvanya topraklarına yerleşmeleri ile ilgili elde herhangi bir yazılı eser/belge yoktur. Araştırmacıların yazdıkları da tarihi aktarmalardan ibarettir. Bugünkü çalışmalarda da A. Muhliniski ve T. Narbut’un XIX. yüzyılda yazdıkları tekrarlanıp durmaktadır (Grişin 2000: 15). Narbut, Belarus Tatar Türklerinin; Muhliniski ise Litvanya Tatar Türklerinin tarihini, kültürünü ve edebiyatını en iyi bilen araştırmacılarıdır.

“Büyük Knez Gediminas yönetiminden önce Tatar göçleri var mıydı?” sorusuna tarihçiler ve Türkologlar cevap verememektedirler. Ancak yapılan araştırmalara göre Altınordu’dan komşu ülkelere ilk göçün XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başlarında yapıldığı bilgisi vardır. Bu göçün ilk evresi, tarihi bir bilgiye göre 1386 yılıdır. Bu zamanlarda, Władysław Jagiełło, Polonya ve Litvanya’nın akrabalık yoluyla birleştiği dönemde kral olmuştur (Güllüdağ-Mişkinie 2008: 19). Knezliğin tüm halkıyla birlikte Tatar Türkleri de Władysław Jagiełło tarafından vaftiz edilmiştir (Grişin 2000: 5). Mihail Kozlovskiy’e göre Kral Jagiełło yaklaşık 2000 Tatar Türkünü bazı şehir ve köylere yerleştirmiş, eşleri ve çocuklarıyla birlikte onları vaftiz etmiştir (Grişin 2000: 16-17).

Tatar Türkleri, Litvanya’ya özellikle Büyük Knez Vytautas’ın (~Witold⁴) (1392-1430) tahtta bulunma döneminde yani; XIV. yy. yerleşmeye başlamışlardır. Vytautas’ın hükümdarlığı döneminde Altınordu Devleti ve Giray soyundan gelen Kırım hanlarıyla yakın ilişkiler kurulmuştur. Altınordu tahtında baş gösteren Toktamış ve Timur Kutluğ arasındaki mücadelede Vytautas, siyasi çıkarları için Toktamış Han’ın tarafını tutmuştur. Toktamış Han, taht mücadelesini 1395⁵ yılında kaybedince ailesi ve adamlarıyla birlikte Litvanya’ya sığınmıştır. Vytautas, Moskova Knezliği ve Töton Şövalyeleri’ne karşı bir tampon bölge oluşturmak amacıyla Toktamış Han’ı, ailesini ve adam-

³ Leh kaynaklarında Vilnius şehri, “Wilno” olarak geçer (Ayrıntılı bilgi için bk. T. Narbut, *Dzisiej narodu litewskiego*, Wilno, 1840).

⁴ Leh kaynaklarında Büyük Knez Vytautas’ın adı “Witold” olarak geçer (Ayrıntılı bilgi için bk. T. Narbut, *Dzisiej narodu litewskiego*, Wilno, 1840).

⁵ Bazı kaynaklarda 1397 tarihi kayıtlıdır (Ayrıntılı bilgi için bk. Yakov Grişin, *Pol’sko-Litovskije Tatari: Vzgljad Cherez Veka*, Kazan’ Tatarskoye Knjinoje İzdatel’stvo, 2000: 6).

larını Trakai⁶ ve çevresine yerleştirmiştir (Orhonlu 1971: 58-59). Bu gerçeği, XVII. yüzyılın büyük Türk tarihçisi İbrahim Peçevi de teyit etmiştir. “Büyük Timur geldiği zaman Tatar Türklerinin bir kısmını köleleştirmiş, bir kısmını da öldürmüştür. Timur’dan kaçabilenler de Hristiyan Polonya ve Moskofların ülkesine sığınmıştır” (Grişin 2000: 6).

Vytautas, Kırım Tatar Türklerini topraklarına memnuniyetle kabul etmiş ve hatta onlara Kırım tahtını geri almak için silah verme vaadinde dahi bulunmuştur. Leh tarihçi S. Kriçinski’nin (~ Stanislaw Kryczyński) bir çalışmasında da “1397 yılında Vytautas’ın Tatar Türklerine verdiği sözü tutmak için harekete geçtiği ve Altınordu’nun önemli bir bölgesine girdiği” bilgisi yer almaktadır. Bunun sonucunda binlerce Kırım Tatar Türkü onun yardımıyla çoluk çocuk demeden hayvanlarıyla birlikte Knezli’ye göçmüştür. Vytautas, 1398 yılının yazında Kıpçak steplerine bir sefer daha düzenlemiştir. Bunun sonucunda da Litvanya topraklarında yeni Tatar göçleri yaşanmıştır. Vytautas, 12 Ağustos 1399 yılında bu sefer Vorskla savaşını kaybedince Altınordu’nun iç işlerine karışmama kararı almıştır. Ancak Büyük Knez Vytautas, siyasi menfaatleri için Altınordu’nun idarecileriyle siyasi ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir (Grişin 2000: 7).

Vytautas’ın ilk seferinden sonra esir alınan Kırım Tatar Türkleri bu ülkede Tatar göçmenliğinin temelini atmışlardır. Vytautas, onlara özgürlük bahsetmiş ve onları Vilnius yakınlarındaki Vaka nehrinin kenarlarına yerleştirmiştir. Tatar Türkleri, topraklarını satmama şartıyla sonsuza dek kullanabilecekleri topraklara sahip olmuşlardır. Yalnızca toprak karşılığında düklere askeri hizmet borçları vardı. Böyle bağımlı olmaları onları Litvanya Büyük Knezliği’nin vasalları⁷ haline getirmişti. İşte bu yüzden Litvan halkı Tatar Türklerine, “Bey Tatarları” demişlerdir. Ancak Tatar Türklerinin siyasi ve sosyal durumu Litvanya’nın üst zümresinden pek de farklı değildi. Büyük Knez Vytautas, Tatar göçmenlerine din özgürlüğü de vermişti. Karışık evliliklerden doğan çocukların babalarının dininde olmalarına da müsaade etmişti. Dolayısıyla Tatar Türk göçmenler için bu şartlar çok ama çok elverişli idi. Bu yüzden Knezlik topraklarına gönüllü olarak gelip yerleşmeler kendiliğinden gerçekleşmiştir. Tarihi verilere göre 1409 yılında Litvanya Knezliği’nde çok büyük bir göç dalgası

⁶ Kırım-Tatar Türkleriyle birlikte Litvanya topraklarına Musevi Karayim Türkleri de yerleşmiştir. Litvanya’ya XIV. yy.’da gelen Karaim Türklerinin savaşın olmadığı zamanlarda görevleri kesin olarak tayin edilmişti. Tatar Türkleri, Trakai kalesi ve köprüleri koruyorlar, Karaim Türkleri ise Müslüman ve Hristiyanlara haram olan tefecilik ve kira işi ile uğraşıyorlardı. Bu topraklarda bol bulunan (demir) para Karaim Türklerinin ticari açıdan talep gördüklerinin bir kanıtıdır (Ayrıntılı bilgi için bk. <http://vkus-vody.livejournal.com/111467.html> (Erişim tarihi: 25.03. 2016)).

⁷ Avrupa feodal sisteminde, derebeyine hizmet karşılığında kendisine toprak ve köylü tahsis edilen kişiye denir.

yaşanmıştır. Bir yıl sonra yani; 1410 yılında Toktamış'ın büyük oğlu Celaled-din'in idaresindeki ordu, **Grunwald Savaşı**'nda (~Tannenberg Savaşı) Töton Şövalyeleri'ne karşı Polonya-Litvanya tarafında yer almış (Zajaczkowski 36, Grişin 2000: 7) ve savaş, Tatar Türk savaş geleneği sayesinde Leh ve Litvanların lehine sonuçlanmıştır.

XIV. yüzyılın başlarında başlayan ve Altınordu Devleti'nin dağılmasından sonra hız kazanan bu göçler, yaklaşık XVIII. yüzyıla kadar aralıklı olarak kesintisiz devam etmiştir. XVII-XVIII. yüzyılda yapılan göçler, küçük gruplar hâlinindedir (Güllüdağ - Mişkiniene 2008, s. 20). Kırım Tatar Türklerinin Litvanya topraklarına geliş amaçları yukarıda da belirtildiği üzere genel olarak “siyasî, coğrafi ve politik nedenler, Altın Orda Devleti'nde XIV-XV. yüzyıllarda yaşanan siyasî, sosyoekonomik sıkıntılar ve Litvanya Büyük Knezliği'nin politik eğilimlerine” bağlanabilir (Arık 2008, s. 157). Tatar Türkleri, Litvanya'yı vatan olarak kendileri seçmişler ve kendi özgür iradeleriyle buraya gelip yerleşmişlerdir. Çünkü Altınordu'daki iç çatışmalardan ve siyasî istikrarsızlıktan dolayı Tatar Türkleri, huzur ve güven duyabilecekleri bir ülke arıyorlardı (Grişin 2000: 22). Bu ülke de Litvanya Büyük Knezliği olmuştur.

Kıpçak Türklerinin bazıları; ancak XVII. yüzyılda Osmanlı-Lehistan savaşları başlayınca yaşanan siyasî, sosyal ve ekonomik sıkıntılardan bu ülkeyi terk etmiş ve Osmanlı topraklarına yerleşmeye başlamışlardır (Orhonlu 1971: 61). Göç etmeyenler ise Litvanya topraklarında yaşamaya devam etmişlerdir.

XVII. yüzyılda Polonya ve Litvanya'nın birleştiği dönemde Tatar Türklerinin durumu yukarıda da bahsedildiği gibi kötüye gitmeye başlamıştı. Hristiyanlar ve Müslüman Tatarlar arasında savaşlar ve dini çatışmalar yaşanmaya başlamıştı. Yeni bir camiye inşa etmek ve eski camileri tamirat etmek yasaktı. Ayrıca Hristiyan Litvanya veya Leh kadınlarıyla evlilikler de yasaklanmıştı. Çeşitli yaptırımlar sonucunda Polonya-Litvanya topraklarında Tatarların sayısı her geçen gün azalmaya başlamıştı. Bu sebeplerden dolayı bir kısım Tatar Türkü, Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Bir kısım Tatar Türkü de zorla Hristiyanlaştırılmıştır. Toplumda da Tatar Türklerini dışlama vardı. Yani bütün Tatar Türkleri hainlikle, özellikle Tatar Türk kadınları büyüculükle suçlanıyordu. Tatar Türkleri, çoğu zaman maddi ve manevi değerlerinin yok edilme durumlarıyla da karşılaşıyorlardı. Özellikle de Katolik Hristiyanlar, Tatar Türklerinin dini kitaplarını yok etmeye çalışıyordu. Ayrıca Lehistan Devleti üst üste aldığı yenilgilerden dolayı çok zayıflamış ve eskisi gibi Tatar Türk askerlerine maaşlarını veremez hale gelmişti (Grişin 2000: 8).

Tatar Türkleri, kaynaklarda genellikle “Litvanya Tatarları” olarak geçmektedir. Ancak bu Türklere, “lipka” veya çoğul olarak “lipkalar” da denilmektedir. Araştırmalarda, “lipka” kelimesinin kökeni hakkında kesin bir bilgi

bulunmamakla birlikte Orhonlu'ya göre *lipka*, bir “oymak” ismidir. Çünkü “Altınordu diye bilinen Cuci ulusu ikiye ayrılmakta idi; *sol kol* ve *sağ kol*. Sağ kol *İbir, Sibir, Rus, Lipka, Ükek, Macar, Bulgar, Başkırt* bölgeleri ile *Saray* şehrini sınırları içine alıyordu” (Orhonlu 1971: 60). Bu bağlamda, *Lipka* kelimesinin bir boy adı olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

Önceleri Tatar Türkleri, Çağatay ve Tatar Türkçelerini bilmekteydiler. Üst kademenin resmî yazı dili ise Çağatay Türkçesiydi. Altınordu Devleti'nde alt tabakada yer alan bazı Türk boyları kendi Türkçelerini de konuşuyordu. Leh tarihçi S. Kriçinski'nin eserinde belirttiği gibi, “bu dilin izleri Belarus-Tatar Türklerinin en eski yazılı abidelerinde, soyadlarında, armalarında ve bazı yemek adlarında korunmuştur” (Knapatskaya 2016: 248).

Polonya, Litvanya, Belarusya'da yaşayan Tatar Türkleri, şark Müslümanlarıyla bağlarını hiçbir zaman koparmamışlardır (Zajackowski 36). Ancak Tatar Türklerinin Hristiyan Litvanya kadınlarıyla evlenmeleri, savaş nedeniyle sık sık eşlerini bırakıp gitmek zorunda kalmaları ve bu yüzden çocuklarına kendi dillerini öğretememeleri, Belarus-Litvanya-Polonya Tatarlarının sosyal açıdan bir bütünlük oluşturmamaları ve bulundukları bölgelerde sayıca çok az olmaları, Tatar Türklerinin ana vatandan çok uzakta olmaları, dinî ayinler için halk dilinin olmaması ve Litvanya birliğinin Tatar Türklerinin üst sınıfına yerli dili (yani; Lehçe (~Polonyaca), Belarusça) bilme zorunluluğu getirmeleri gibi sebepler yüzünden Kırım Tatar Türkleri, XVII. yüzyılın sonu XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Çağatay ve Tatar Türkçelerini unutmuşlardır⁸. XVIII. yy. ilk yarısında yazılan bir Kitab'da⁹ da bu unutulmanın yaşandığı şöyle ifade edilmektedir: “Tatar Türkçesini bilmeyenler, Rusça niyet etsin (yani; ibadet öncesi niyeti Rusça söylesin)” (Knapatskaya 2016: 248).

Tatar Türklerinin Lehçe ve Belarusça bilme zorunluluğunun temel sebebini Grişin eserinde şöyle açıklamaktadır:

Litvanya Büyük Knezliği, Altınordu'nun etnik, sosyal ve kültürel çok unsurluluğunu yansıtıyordu. Çünkü Altınordu, birçok Türk kabilesinden oluşmaktaydı. Moğol devletinin Orta Asya ve Kıpçak bozkırını işgal ettiği dönemdeki bütün Türk boyları Altınordu çatısı altındaydı. Böyle karma bir devlette

⁸ Tatar Türkleri, Litvanya'ya yerleştikten sonra hızlıca dillerini unutmuşlardır. Ancak Tatar Türkleriyle aynı kaderi paylaşan Karayım Türkleri ise dillerini nesilden nesile aktarmış ve XIX. yüzyılda dillerini edebî dil statüsüne kavuşturmuşlardır. Litvanya Karaim Türkleri, “dinleri gereği Hristiyan Litvanya kadınlarıyla evlenmemeleri, Polonya-Litvanya Karaim Türklerinin sosyal açıdan bir bütünlük oluşturmaları ve ibadetleri için halk dilinin olması” gibi nedenlerden dolayı Karaim Türkçesini unutmamışlardır (Ayrıntılı bilgi için bk. Emine ATMACA, “Litvanya Tatar Türklerine Ait Hamailer ve Nemëzis Köyünde Bulunan İki Hamail”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2/4, 2013, s. 149).

⁹ Polonya, Belarus ve Litvanya Tatar Türklerine ait el yazmalarına “Kitab” denilmektedir.

birçok dil yan yana yaşamaktaydı. Yani; bu devlette Moğolca yazışma diliydi. Kıpçak-Uygur-Oğuz dilleri ise halk arasında kullanılıyordu. Litvanya'ya göçenler de bu çok çeşitli dil mirasıyla gelmişlerdir. Litvanya toprakları içerisinde entegrenin sağlanabilmesi için devlet tarafından Tatarlara Lehçe ve Litvanca¹⁰ bilme zorunluluğu getirilmiştir (2000: 9).

Ç. Lapiç'e göre Tatar Türklerinin dilini kaybetmelerinin temel sebebi, "karışık evlilikler"dir. 1558 yılında yazılmış ve anonim bir eser olan *Risale-i Tatar-ı Leh*'de de karışık evliliklerin çok genel bir hâl aldığı söylenmektedir. Bu risalede, "bizim dinimizden kadın bulmak çok zor olduğundan ve İslam dininde de Hristiyan kadınla evliliğe müsaade edildiği için bu tür karışık evlilikler yaygınlaşmıştı" ifadesi geçmektedir (Grişin 2000: 15). Narbut da "Litva Halkının Tarihi" adlı çalışmasında aynı görüşü paylaşmıştır. Karışık evlilikler, dil erimesinin temel sebebidir. Çünkü 1) Evlenilecek Müslüman Tatar Türk kadını yoktu, 2) Kral ve Litvanya iktidarı, bu tür evlilikleri yasaklamıyor aksine iki farklı millet arasında bir karışma ve kaynaşma olsun diye destekliyordu (Grişin 2000: 16). Ancak bazı dindar Tatar Türkleri, Hristiyan Litvanya kadınlarıyla evlenmek istememişler, Kırım veya diğer Osmanlı şehirlerine giderek oradaki Müslüman Türk kadınları ile evlenip geri dönmüşlerdir. Çünkü Litvanya Dükleri, bekâr olarak gelen Tatar Türk erkeklerine, dinlerini değiştirmek hususunda zorlamamaları şartı ile Hristiyan Litvanya kadınları ile evlenme izni vermişti (Orhonlu 1971: 60).

Bazı araştırmacılar karışık evlilikler konusunda aynı görüşte değildi. Çünkü tarihi bilgilere göre Tatar Türkleri, Litvanya'ya bir bütün halinde geliyordu. Yani yanlarında eşlerini, çocuklarını, büyükbaş hayvanlarını özellikle de at ve develerini getiriyorlardı. Bu gerçeği Türkolog M. K. Dmitriyev, "Türk Dillerinin Yapısı" (1962) çalışmasında da teyit etmektedir. Bu çalışmada, "Kırım Hanlığı Moskova'ya karşı Litvanya dükleriyle iş birliği yaparken silahlı askerlerini gönderiyordu. Bu asker, o zamanların geleneğine göre her şeyiyle yani; ailesi ve hayvanlarıyla Litvanya topraklarına göç ediyordu (Grişin 2000: 16) ifadesi yer almaktadır. Aynı şekilde Polonya'ya yerleşen Tatar Türkleri de *Jagiello Krallığı* döneminde kendi ailelerine sahiplerdi (Grişin 2000: 16). Bu bilgi, Knez Mihail İvanoviç Kozlovsky'nin (d.1753-ö.1802) yas nutkunda da yer almaktadır. Bu nutuk, 1434 yılında Litvanya Büyük Grandükü Kral Władysław Jagiello'nun anma töreninde okumuştur. Konuşmasında, bu durumu açıkça belirtmiştir. Jagiello döneminde yaklaşık 2000 bin Tatar Türkü köy ve kentlere yerleştirilmiştir (Grişin 2000: 17).

Litvanya Knezliği'ne savaş esiri olarak askerlerin yanında, Leh tarihçi S. Kriçinskiy'e göre kadın ve çocuklar da bulunuyordu. M. Jdan, "Litvanya

¹⁰ Grişin eserinde, "Litvanca" demiştir. Ancak kaynaklarda Tatar Türklerinin Litvanca bildiğine ve bu dille ilgili bir yazılı bir eser bıraktığına dair herhangi bir bilgi yoktur.

Büyük Knezliği Witold'un (~Vytautas) Zamanındaki Litvanya Tatar İlişkileri” çalışmasında yukarıda söylenenleri teyit etmektedir. 1424 Litvanya birlikleri Tatar Türklerini mağlup ettiklerinde büyük sayıda esir almışlardı. Bunlar arasında Han'ın eşleri ve kız kardeşleri de vardı. Ve diğer Tatar Türk kadınlarını da esir almışlardı. Çünkü tarihi verilere göre bu Tatar Türk kadınları, erkek kıyafetleri giyip bir savaşçı Tatar Türk erkeği gibi Litvanya askerleriyle savaşıyorlardı (Grişin 2000: 16).

Yukarıda da bahsedildiği gibi Litvanya Tatar Türkleri, XVIII. yüzyıldan itibaren dillerini unutmuşlardır. Bu unutmaların sonucunda Kur'an-ı Kerim mealleri, dua, tecvit ve tefsir gibi dinî kitapların çevrilmesine ihtiyaç duymuşlar, böylece Arap harfleriyle ilkin Beyaz Rus, sonradan da Leh diliyle Litvanya Tatar Türklerine ait el yazmaları geleneğini başlatmışlardır. Bugün Litvanya'nın çeşitli kütüphanelerinde¹¹ Litvanya Tatar Türklerine ait Kur'an-ı Kerim, tecvit, sure, tefsir, Miraç-nâme, dua ve surelerin, ayrıca hastalık adları ve bunların tedavisinin, bitki adlarının, vefk ve büyü çeşitlerinin yer aldığı hamâil (< A.i. himâle ve hamîle'nin c.) türünde yazma eserler vardır¹².

Dinî edebiyatın bir türü olan *dalavar* (yani; dualar), Müslüman Tatar Türklerinin hep yanlarında bulundurduğu bir dualar derlemesidir. Kelime, Arapça *dua* ve Türkçe *+lar* çoğul ekinen oluşmaktadır: *dualar* (~*dualer*). Bu kelime, XVIII-XIX. yy. ait Kitab'larda böyle geçmektedir. Tatar Türkleri *dalavar* kelimesini, fonetik olarak değiştirmiştir: *dualar* (~*dualer*). Bazı yerlerde ise sadece ölülerin yanına kabre konan sayfalara *dalavar* (~*dualar*, *dualer*) denmektedir. Müslümanların yanında taşıdığı derlemeye ise *gramatka*¹³ denmektedir (Kanapatskaya 2016: 252).

Dini el yazmalarını, genelde molla müezzin veya hoca gibi çok dindar olan yaşlılar hazırlardı. Kitapları yeniden yazma işi bir ibadet sayılırdı ve bu işe büyük bir saygıyla yanaşırlardı. Kur'an-ı Kerim ve Kitapları çok özenli, güzel bir hat yazısıyla yazarlardı, Hamâilleri ise hızlı el yazısıyla yazarlardı. Müstensihler bu işte kalem, kaz tüyü, ev yapımı ankostik¹⁴ kullanırlardı. Ankostik siyah ya da kırmızı (~safran) olabilirdi. Kitaplar, yüksek kaliteli ve parlak siyah ankostik ile çok kaliteli kâğıt üzerinde yazılırdı. Ankostik hava şartlarına çok dayanıklıydı. Başka Kitaplarda (Mesela; Hamâiller) ankostik

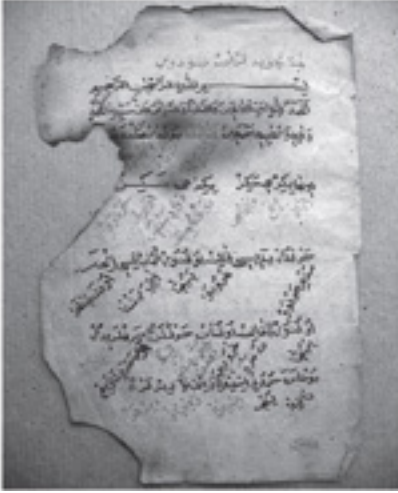
¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Nesrin GÜLLÜDAĞ, “Vilnius Kütüphanelerinde Bulunan Litvanya Tatarlarına Ait El Yazması Eserler” (bu makale, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/sitesinden alınmıştır>.) (Erişim tarihi: 04.05.2016)

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Henryk JANKOWSKI, “Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar Documents”, *MATERIALIA TURCICA* 24, 2003, s. 113-144.

¹³ Kelime yerli kökenlidir (Ayrıntılı bilgi için bk. Z. KANAPATSKAYA, “Belarus-Tatar Türklerinin Kültürü İle İlgili Bir Kaynak Olarak Arap Harfli Slav Dilli Elyazmalar” (Çeviren: Emine ATMACA-Reshide ADZHUMEROVA), *Dil Araştırmaları*, Bahar 18, s. 252).

¹⁴ *Boyayan bir maddenin erimiş balmumuyla karıştırılarak resim yapımında kullanılması tekniğidir.*

daha düşük kalitedeydi, bu yüzden zamanla sararırdı. Kitablarda bab adları, iyice seçilsin diye kırmızı ankostik ile yazılırdı. Aynı mürekkebi ayetleri yazarken de kullanırlardı. Merhumla birlikte kabre konan dualar (~dalavar) kâğıtları ise safran ile yazılırdı (Kanapatskaya 2016: 253).

Belarus Tatarlarına Ait Bir Tecvit¹⁵

Litvanya Tatarlarına Ait Bir Hamâil

Litvanya Tatarlarına Ait Bir Hamâildeki
Türkçe-Belarusça Hastalık Adları

Belarus Tatarlarına Ait Kur'ân-ı Kerim¹⁶

¹⁵ Bu resim, Mihail TARELKA'nın "Beyaz Rusya Millî Bilimler Akademisi Merkez Kütüphanesi Arşivinden P98 Numaralı El Yazma (Tecvit) (Tarih ve Tür Belirleme Meselesi)" (Çeviren: Emine ATMACA-Reshide ADZHUMEROVA), *Dil Araştırmaları* Sayı: 15 Güz 2014, s. 244" alınmıştır.

¹⁶ Bu resim, Z. KANAPATSKAYA, "Belarus-Tatar Türklerinin Kültürü İle İlgili Bir Kaynak Olarak Arap Harfli Slav Dilli Elyazmaları" (Çeviren: Emine ATMACA-Reshide ADZHUMEROVA), *Dil Araştırmaları*, Bahar 2016/18, s. 249" alınmıştır.

Belarus Tatarlarına Ait Tefsir¹⁷

Litvanya Tatarlarına Ait Bir Hamâil

Bugün Litvanya’da, Litvanya Tatar Türklerinin büyük bir kısmı, başkent Vilnius’a 18 km. uzaklıktaki “Kırk Tatar” (~Keturiasdesimt Totoriu) adlı bir köyde yaşamaktadır. Kırım’dan gelip buraları yurt edinen Tatar Türkleri bu köyü, XIV. yüzyılın sonlarında, Litvanya Büyük Grandükü Vytautas’ın özel izni ile kurmuşlardır. Tatar Türklerinin Litvanya’da yoğun olarak yaşadıkları bir diğer köy de Vilnius’a 7 km. uzaklıktaki Nemėžis köyüdür (Atmaca 2013: 151). Bu köyün adı, XIV. yüzyıldan beri bilinmektedir. Litvanya Büyük Grandükü Vytautas, Tatar Türklerini 1397 yılında buraya yerleştirmiştir. Bugün Nemėžis’te yaklaşık 600 civarında Tatar Türkü yaşamaktadır. Hem Nemėžis’te hem de Kırk Tatar köyünde bir cami ve caminin hemen yanında Müslüman Tatar Türklerinin mezarlığı vardır. Ayrıca Trakai’de de az sayıda Tatar Türkü yaşamaktadır. Trakai’de sayılarının az olmasından dolayı camileri de yoktur.

¹⁷ Bu resim, Z. KANAPATSKAYA, “Belarus-Tatar Türklerinin Kültürü İle İlgili Bir Kaynak Olarak Arap Harfli Slav Dilli Elyazmaları” (Çeviren: Emine ATMACA-Reshide ADZHUMEROVA), *Dil Araştırmaları*, Bahar 2016/18, s. 252” alınmıştır.

Resim 1: Nemėzis Camisi ve Mezarlığı

Resim 2: Kırk Tatar Camisi

Resim 3: Kırk Tatar Camisi Mezarlığı

Resim 4: Trakai Kalesi

Resim 5: Trakai Kalesinin Girişı

1. İlm-i Hâl Kitabı

Eserin ferağ kaydında (~hardu'l-metin), bir *İlm-i Hâl* kitabı olduğu kayıtlıdır. Litvanya Tatar Türklerinin el yazmaları üzerinde çalışmaları ile tanınan Litvanya Tatar Türkü Galina Mişkiniene, Tatar Türklerinin *İlm-i Hâl* türünde yazma eserleri olduğunu söylemiştir. Ancak bu konudaki araştırmalarımıza göre Tatar Türklerinin *İlm-i Hâl* “türünde yazma eserleri” yoktur. Yani Tatar Türklerinin ayrı bir “tür” olarak yazma eserleri olmadığı, buna karşılık yalnızca *Hamâil* türünün içerisinde *İlm-i Hâl*le alakalı dinî-ahlaki konuların yer aldığı görülmüştür. Ayrıca bu konudaki çalışmalarıyla tanınan Polonya

Türkoloji’nden Henryk Jankowski de çalışmalarında *İlm-i Hâl* türünden hiç söz etmemiş, bazı Hamâillerin içerisinde dinî-ahlaki konuların yer aldığını belirtmiştir¹⁸. Dolayısıyla *Hamâil* teriminin geniş bir terim olduğu ve *İlm-i Hâl* terimini de karşıladığı görülmüştür. Jankowski’den edinilen bilgiye göre “Tatar Türklerinin her türlü dini yazmaları vardır. Bunlar ilk olarak 1935’te Jakub Szykiewicz¹⁹ tarafından tasnif edilmiştir. Hamâillerin birkaç çeşidi vardır. Eskiden her Tatar Türk ailesinde *Hamâil* vardı. Aile Hamâilinin genel yapısı şöyleydi: Arapça dualar ve onlara bağlı Slavca açıklamalar, ayrıca bayramlar, cenaze, nikâh vb. törenler hakkında bilgiler yer alırdı. Bu dualar içerisinde ayrıca Türkçe dualara da yer verilirdi. Mollanın yani imamın elindeki Hamâil ya da Hamâillerde cenaze, nikâh, hutbe vb. dua ve törenler muhakkak yer alırdı”. Ayrıca Tatar Türklerinin hastalık adları ve bunların tedavisinin, bitki adlarının, vefk ve büyü çeşitlerinin yer aldığı Hamâilleri de vardır.

Eserin müellifi ve telif tarihi belli değildir. Müstensihî, müderris molla *Tarhan* ‘Abdü’l Vâhid *Süleymân bin Ahûndov*’dur²⁰. Eserin müstensihî ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye

ulaşılamamıştır²¹. Eser, Vilnius Üniversitesi Oryantalistik Bölümü²² (~Doğu Dilleri Bölümü) Kütüphanesinde bulunmuştur.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Henryk Jankowski, “Of the above types Korans, Tejwids, Tefsirs, Kitabs, Hamails and Sufras are mostly bound and function as handwritten books.” (Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar Documents”, *MATERIALIA TURCICA* 24, 2003, s. 113).

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Henryk Jankowski, “Jakub Szykiewicz”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 18, 2, 2011, s. 61-68.

²⁰ Yüksek dereceli imamlara Tatar Türkleri arasında “ahund” denirdi. Bunlar ilk zamanlarda nahiyelere atanırken daha sonraları bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Bunların normal imamlardan fazla hakları da olmadığından sadece bir hürmet ünvanı olarak kalmıştır (R. Fahreddin, *Menasib-ı Diniye*, Orenburg, s. 8-9; Seyfettin Erşahin, “Rusya’da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi”, s. 582) (Bu bilgi https://www.researchgate.net/publication/47333344_Rusya'da_sitesinden_alinmiştir.) (Erişim tarihi: 29.05. 2016).

²¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Л. В. Дмитриева, А. М. Мугинов, С. Н. Муратов, *Описание Туркских Рукописей Института Народов Азии История, (Под редакцией А. Н. Кононова)*, ИЗДАТЕЛЬСТВО «НАУКА» Главная Редакция Восточной Литературы Москва 1965.

²² *Vilnius Üniversitesi Oryantalistik Merkezi*, Litvanya Doğu dilleri çalışmalarının kalbi olmuştur. Vilnius Üniversitesi’nde XX. yüzyılın başlarında Oryantalistik merkezinin kurulmasına vesile olan önemli bazı Türkologlar vardır. Bunlardan ilki Karaim Türklerinin gahani, Türkolog, tarihçi *Seraya Markoviç Şapşal* (~ *Seraja Szapszal*) ve Müslüman Tatar ve Musevi Türklerinin tarihi ve dili üzerinde araştırmalar yapmış olan *Anton Osipoviç Muhlinski*’dir (Atmaca 2014: 48-49). Muhlinski, “Litvanya topraklarında yaşayan ve Litvanya Tatar Türklerine ait Arap harfleriyle yazılmış Tatar Türkçesi, Beyaz Rusça ve Lehçe (~ Polonyaca) dillerinde yazılan el yazmalarını keşfeden ilk kişidir” (Mişkiniene 2010: 563).

Peki, aslı bir yazma eser olan bu İlm-i Hâl kitabı, Tatar Türklerinin eline nasıl ve ne şekilde geçti? Bu sorunun iki muhtemel cevabı olabilir. Birincisi İstanbul'a²³ dini eğitim almak için gelen bir Tatar Türkü, eğitimini tamamladıktan sonra bu yazma eseri giderken yanında götürdü. Ya da dindar bir Tatar Türkü Hac farızasını²⁴ yerine getirmek için ya Mekke'ye giderken ya da Mekke'den dönüşte İstanbul'a uğradı. Müslüman olan diğer Türk soylu halkların da faydalanabilmesi için bu yazma eseri giderken yanında götürdü. Osmanlı döneminde yazılmış dinî-tasavvufî-ahlakî ve destanî pek çok eser, ya asıl şekli ile ya da Kazan-Tatar Türkçesine aktarılarak İdil-Ural bölgesinde yazma veya basma olarak Müslüman Türk soylu halk arasında yayılmış ve severek okunmuştur. Böylelikle "Tatar Türkleri, bu suretle Osmanlıca birçok eserden haberdar olmuşlar, bu eserleri okumuşlar, istinsah etmişler veya basarak geniş kitlelere ulaştırmışlardır. Bu eserler, XX. yüzyılın başlarına kadar Tatar Türklerinin manevî hayatına önemli etki yapmıştır" (Şahin 1999: 355).

İstanbul, Müslüman Türk soylu halkların dinî ibadetlerini yerine getirmek için gittikleri Mekke yolunun geçiş güzergâhı üzerindedir. *Risale-i Tatar-ı Leh*'in (~Lehistan Tatarlarının Tarihi) yazarı da Hac yolculuğuna çıkmış ve bu yolculuk esnasında İstanbul'a uğramıştır. O vakit Osmanlı tahtında Kanuni Sultan Süleyman Han vardır. Osmanlı sarayı, hükümdar Kanuni Sultan Süleyman kendisinden Lehistan'da yaşayan Tatar Türkleri hakkında bilgi istemiş. O da hükümdara sunulmak üzere *Risale-i Tatar-ı Leh* adlı eseri kaleme almıştır. Bu eser, 1558 yılında Kırım Tatar Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Polonya Tatar Türklerinden Muhliniski, yazarı belli olmayan bu yazma eseri, Lehçeye çevirerek ilim dünyasına tanıtmıştır (Muhliniski 1858: 131).

²³ Tatar Türkleri, Buhara'ya da dini eğitim almak için gitmişlerdir. Buhara'dan dönen "damollar", köylerde ve şehirlerde imamlık ve müderrislik görevini üstlenmişlerdir (Ayrıntılı bilgi için bk. Yaşar BEDİRHAN, "XIX. Yüzyılda Kazan Türkleri Arasında Eğitim-Öğretim ve Aydınlanma (Maarifetçilik) Hareketinin Başlaması ve Bunun Öncüleri", 2015: 367).

Bugün Litvanya Tatar Türkleri dini eğitim için genellikle Türkiye'deki üniversiteleri tercih ettiklerini söylemişlerdir. Mesela; Kırk Tatar köyünün imamı Ramazan Krinickij, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde okumuştur.

²⁴ Bu tür seyahat edenlerden biri de "1751 yılında Orenburg'a bağlı Segıyt köyünden Hindistan'a seyahat eden, oradan Arabistan'a geçerek Osmanlı ülkesine ulaşan, tam otuz iki yıl sonra memleketine dönebilen *İsmail Ağa Bıkmöhemed*'dir. Bıkmöhemed, bu uzun seyahati esnasındaki izlenimlerini el yazma *Seyahatnamesi*'nde anlatmıştır. Bir diğer seyahati de 1783 yılında Kazan yakınlarında bulunan Yaña Kışet köyünden *Möhemed Amin Gomer* oğlu yapmıştır. O da Osmanlı ülkesinde ve Arabistan'da neler gördüğünü seyahatnamesinde ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır" (Bu bilgi, Erdal Şahin'in "Osmanlıların Kazan Tatar Türklerinin Kültürü ve Diline Etkileri", *Osmanlı*, C 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 354-355'ten alınmıştır).

Bir diğer ihtimal de Müslüman Tatar Türkleri “İslam Dininin usûl ve nizamlarını yeni nesillere öğretmek için ihtiyaç duydukları din âlimlerini Osmanlı ülkelerinden celb etmekte idiler” (Orhonlu, 1971: 61). *Risale-i Tatar-ı Leh*’in yazarı, “bize men edilmiş olan büyük câmilerimizin imamlarını şu ülkelerden kendi gücümüze dayanarak getirir idik... eğer aradaki mesafe uzaklığı engel olmasa idi Osmanlı padişahları kendi ulemâsını bize her zaman gönderirdi” diyerek bu durumu açıklamaktadır (Orhonlu 1971: 63). Kuvvetle muhtemel Osmanlı padişahları Tatar Türklerinin ibadet ve dini eğitimleri için Osmanlı sarayından bazı din adamlarını Lehistan topraklarına göndermiştir. Çünkü Litvanya kütüphanelerinde Litvanya Tatar Türklerinin kendi yazdıkları el yazmaları (türler) hariç dini ve ahlaki konuların yer aldığı pek çok matbu eser vardır. Gönderilen bu din âlimleri de giderken yanlarında bu yazma eseri veya eserleri²⁵ götürdüler. Dolayısıyla her iki ihtimalde de bu yazma eser, “imparaçora du‘â” bölümünden anlaşıldığına göre bir Tatar Türkünün eline geçti. O da diğer bütün Müslüman Türkler faydalanabilsin diye bastırttı.

Matbu eserin ferağ kaydında (~hardu’l-metin), bir *İlm-i Hâl* kitabı olduğu kayıtlıdır. Eser, nesih yazı çeşidiyle harekesiz olarak yazılmıştır. Ancak ayet, hadis ve dualar yanlış okunmaması için harekeli yazılmıştır. Metinde, satır sayısı 9’dur. Yalnız 126. sayfa 6 satır; 87. sayfa 7 satır; 8. 11. 22. 29. 32. 34. 50. 56. 69. 72. 83. 116. 120. 123. sayfalar 8 satır, 17. 107. ve 121. sayfalar ise 10 satır yazılmıştır. 108. ve 127. sayfalar ise boş bırakılmıştır.

Matbu eser, yukarıda da belirtildiği gibi Vilnius Üniversitesi Kütüphanesi Oryantalistik Merkezinde bulunmuştur. Merkezde, bu matbu eserden toplam 22 adet daha vardır. Hepsinin de konusu, içeriği, dili, basım yeri ve sayfa sayısı aynıdır. Yalnız içlerinden bir tanesinde “imparaçora du‘â” kısmı yoktur. Kuvvetle muhtemel bu, asıl nüshadan (~yazmadan) basılan ilk matbu eserdir. Bu kısım, ya müstensih tarafından ya da eseri bulan bir Tatar Türkü tarafından eserin sonuna sonradan eklenmiştir.

İncelenen İlm-i Hâl kitabının künyesi şöyledir:

Dil: Türkçe-Arapça (ayet, hadis ve dualar)

Basım tarihi: H. 1255-M. 1839 (Ağustos)

Sayfa sayısı: 127

Basım yeri: Sankt-Peterburg

²⁵ Merkezde, İlm-i Hâl kitapları dışında farklı tarihlerde basılmış 6 adet “Dua Kitapları” da vardır. Bu dua kitaplarının da içerikleri ve basım yeri aynıdır (Ayrıntılı bilgi için bk. Emine ATMACA, “Vilnius Üniversitesi Kütüphanesinin Oryantalistik Merkezindeki Litvanya Tatar Türklerine Ait Matbu Eserler”, *Gazi Türkiyat*, Bahar /14, 2014: 47-66).

İncelenen metnin başı ve sonu şöyledir:

bismi'l-lāhi'r-raḥmāni'r-rāḥim **Başı** بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

Sonu امپراطوره دعاء imparatōra du‘ā

Sözlükte ilm-i hāl terimi için “dinin kâidelerini öğretmek üzere yazılmış el kitaplarının adı” (Devellioğlu 2011: 493) olduğu yazılıdır. Diyanet İslam Ansiklopedisi’nde, “ilm-i hāl *davranış bilgisi* anlamına gelir. Terim olarak “inanç, ibadet, muamelat (~günlük yaşayış), ahlak konuları, yer yer büyük peygamberler, ayrıca Resûl-i Ekrem’in hayatına dair özlü bilgileri içeren el kitabı” diye tanımlanabilir. İlm-i Hâller, âlimlere hitap ettiğinden, dinî konuları ayrıntılı biçimde ele aldığından ve eğitim de daha çok hoca merkezli olup sözlü geleneğe dayandığından halk için temel konularda özlü bilgiler ihtiva eden, dili sade, anlatımı basit, hatta ezberlenmeye müsait eserlerdir. Bu sebeple Osmanlılar döneminde, ilk ilm-i hâller ortaya çıkmıştır. İlm-i hâl geleneği önce, Arapça yazılmış bazı eserlerin Türkçeye çevrilmesi ve eksik görülen kısımların tamamlanmasıyla başlamıştır²⁶.

Temel dinî bilgileri içeren ilm-i hâl kitapları, halkın kolaylıkla anlayabileceği sade bir dille ve herhangi bir sanat kaygısı gözetilmeksizin kaleme alınmıştır. Bu eserde de temel dini konular, herhangi bir sanat kaygısı gözetilmeksizin Türk soylu Müslüman halkın kolaylıkla anlayabileceği eğitici ve öğretici bir üslupla kaleme alınmıştır: [30] (1) **müstehab** niye dirler (2) müstehab oldur ki peygamberimiz ‘aleyhi’s-şalavatü (3) vesselâm anı ‘öm-ründe bir kerre (4) ya iki kerre işlememiş ola veya işleyene (5) şevâb var dimiş ola nâfile namâz (6) kılmak ve şadağa virmek gibi (7) **mübâh** niye dirler (8) mübâh oldur ki ne işlemede şevâb (9) ola ve ne terk itmesinde günâh ola [31] (1) oturmak ve yatmak gibi (2) **ḥarâm** niye dirler (3) ḥarâm oldur ki Allāhü te‘ālā andan nehy (4) itmiş ola ḥarâmı işleyen cehennem ‘azābına (5) lāyık olur şarâb içmek ve âdam (6) öldürmek gibi (7) **mekrûh** niye dirler (8) mekrûh oldur ki anı işleyen ‘azāba (9) lāyık olmaz lâkin ‘itabe ve şefâ‘atdan mahrûm...

Eserde, kabirde sorulacak sorulara verilmesi gereken cevaplar yer almaktadır: [48] (1) ve dahı kabirde cevâb (2) rabbim Allāhü te‘ālā peygamberim ḥazreti muḥammed (3) ‘aleyhi’s-şalâtü vesselâm dinim din-i (4) islām kitābım kūr‘ân-ı ‘azim kıblem ka‘be-i (5) şerif i’tikâdda mezhebim ehl-i sünnet (6) ve’l-cemâ‘at ‘amelde mezhebim imâm-ı (7) ‘azam ebū ḥanife zürriyyetim ḥazreti âdem (8) ‘aleyhi’s-selām milletim millet-i islâmiyye (9) ümmet-i muḥammeddenim mü‘minim ḥaḳḳā müslümânım...

²⁶ Bu bilgi, <http://www.diyantislamansiklopedisi.com/ilmihal/> sitesinden alınmıştır (erişim tarihi: 06.05.2016).

Eserde bahsedilen bazı dinî konular, halkın daha iyi anlayabilmesi için ayet, hadis ve dualarla desteklenmiştir: [36] (5) ve dağı abdestin sünnetleri (6) evvelinde بِسْمِ اَلِه الْعَظِيمِ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ (7) عَلِي دِينَ الْاِسْلَامِ وَعَلِي تَوْفِيْقِ الْاِيْمَانِ (8) وَعَلِي هِدَايَةِ 27
 27 بِسْمِ اَلِه الْعَظِيمِ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ (7) عَلِي دِينَ الْاِسْلَامِ وَعَلِي تَوْفِيْقِ الْاِيْمَانِ (8) وَعَلِي هِدَايَةِ 27
 28 بِسْمِ اَلِه الْعَظِيمِ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ (7) عَلِي دِينَ الْاِسْلَامِ وَعَلِي تَوْفِيْقِ الْاِيْمَانِ (8) وَعَلِي هِدَايَةِ 27
 29 بِسْمِ اَلِه الْعَظِيمِ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ (7) عَلِي دِينَ الْاِسْلَامِ وَعَلِي تَوْفِيْقِ الْاِيْمَانِ (8) وَعَلِي هِدَايَةِ 27
 30 بِسْمِ اَلِه الْعَظِيمِ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ (7) عَلِي دِينَ الْاِسْلَامِ وَعَلِي تَوْفِيْقِ الْاِيْمَانِ (8) وَعَلِي هِدَايَةِ 27

Metinde konuyla ilgili olarak dört büyük melek, dört büyük kitap, Hz. Muhammed (s.a.v.), Hz. Âdem (a.s.), Hz. İdris (a.s.), Hz. İbrâhim (a.s.), Hz. Nûh (a.s.), Hz. Hüd (a.s.), Hz. Sâlih (a.s.), Hz. İshâk (a.s.), Hz. İsmâil (a.s.), Hz. Yakûb (a.s.), Hz. Yûsuf (a.s.), Hz. Şuayb (a.s.), Hz. Lût (a.s.), Hz. Yahyâ (a.s.), Hz. Zekerriyâ (a.s.), Hz. Mûsâ (a.s.), Hz. Hârûn (a.s.), Hz. Dâvud (a.s.), Hz. Süleymân (a.s.), İlyâs (a.s.), Hz. Eyyûb (a.s.), Hz. Elyasa (a.s.), Hz. Zülkifl (a.s.), Hz. İsâ (a.s.), Hz. Yûnus (a.s.), Hz. Üzeyir (a.s.), Hz. Lokmân (a.s.), Hz. Zülkarneyn (a.s.) vb. isimleri geçmektedir. Ayrıca amelde mezhebi ifade ederken Hanefî mezhebinin imamı, İmâm-ı Azam Ebû Hanife (r.a.) ve ehl-i sünnetin en önemli isimlerinden biri olan vâiz ve ilahiyatçı Hasan-ı Basri (r.a.) ismi geçmektedir.

Metinde bazı duaların yanlış harekelendiği tespit edilmiştir: [113] (6) sağ ayağını yuyıcağ (7) bu du‘ânı okuya عَلِي الصِّرَاطِ يَوْمَهُ تَزُولُ مِنْهُ (8) اللَّهُمَّ ثَبِّتْ قَدَمِي (9) Metinde “tezülü” şeklinde harekelenmiştir. Yalnız kelime, *tezillü* “sürçer, kayar” şeklinde olmalıdır. Yine metinde, [111] (3) تَبَيُّضُ وَجْهِهِ *tübeyyezu vücuhe* şeklinde harekelenmiş; ancak kelime, *tübeyyizu vücuhe* “ağarttığın gün” şeklinde olmalıdır.

İlm-i Hâl kitabının bölümleri ve içeriği sırasıyla şöyledir: Şeri‘at başlığı altında şeri‘at tanımlaması yapılmıştır. Allāhu Teâlâ’nın (c.c.) zâtiye sıfatları;

27 Abdestin sünnetleri: evvelinde “Yüce Allahu Teâlâ’nın (c.c.) adıyla. İslam dininden, bizi imana erdirmesinden ve hidayete ulaştırmasından dolayı Yüce Allahu Teâlâ’ya (c.c.) hamdolsun”.

28 Kadir, 97/4. “Biz indirdik”.

29 Yatmadan önce okunacak dua. “Allah’ım, nefsimi sana teslim ettim, yüzümü sana çevirdim. İşimi sana havale ettim. Sırtımı sana hem korkarak, hem de ümit ederek dayadım. Zaten senden başka sığınacak, senden başka dayanacak melce’ ve mence de yoktur. Kurtarış ve himaye ancak sendendir, sana mahsustur. Allah’ım indirdiğin kitabına, gönderdiğin Peygamberine iman ettim. Bu hâl ve iman ile uykuya yatıyorum”.

30 Allah’ım ayakların kaydığı günde benim ayaklarımı sırat köprüsünde kaydırma, (ayaklarımı) sabit kıl.

vücūd, kıdem, bekā, vahdāniyet, muhālefetün lil-havādis, kıyām bi-nefsihi, vahdāniyet ve anlamları açıklanmış, Allāhu Teālā'nın (c.c.) subūtiye sıfatları; hayāt, 'ilm, semī, başar, irādet, kıdret, kelām, tekvin ve anlamları açıklanmış, imanın farzları ve şartları açıklanmıştır. Peygamberlerin sıfatları; şıdk, emānet, tebliğ, fetānet, 'ismet ve anlamları sırasıyla açıklanmıştır. İslāmın bināsi bişdir: evvelkisi 'ömründe bir kerre kelime-i şehādet getürmek, ikincisi biş vakit namāz kılmak, üçüncüsü ramazān-ı şerif orucun tutmak, dördüncüsü yılda bir kerre zekāt virmek, bişincisi 'ömründe bir kerre hacc itmek. Ahkām-ı şer'iyye bişdir: vücūb, nedb, ibāhat, hürmat, kerāhet ve anlamları açıklanmıştır. Ef'āl-i mükellefin sekizdür, farz, vācib, sünnet, müstehab, mübāh, harām, mekrūh, müfsid ve anlamları açıklanmıştır. Sonra guslün farzları 3 tanedir: 1 kerre ağzına su virmek "1 kerre ağzını suyla yıkamak", 1 kerre burnuna su virmek "1 kerre burnunu su ile yıkamak", 1 kerre cümle beden yumağ³¹ "1 kerre bütün vücudunu suyla yıkamak". Sonrasında guslün sünnetleri, abdestin farzları, abdestin sünnetleri, abdestin mekrūhları, namāzın farzları, orucun farzları, teyemmümün farzları, haccın farzları, zekātın farzları, tecdid-i imān "imanın yenilenmesi", "ve dahı kabirde cevāb" kabirde sorulacak soruların cevapları verilmiştir. Her gün akşam okunacak dua, her gündüz okunacak dua, abdesti bozanlar, namāzın vācipleri, namāzın sünnetleri, namāzın mekrūhları, namāzı bozanlar, orucu bozanlar, 54 farz, imānsız olmanın sebepleri, cenāze namāzının niyeti, gāsl-ı meyyit "ölünün yıkanması", tekfin-i meyyit "ölünün kefenlenmesi", şalāt-ı meyyit "cenāze namāzı", erkek cenazesi için cenaze duası, kadın cenazesi için cenaze duası, erkek çocuk cenaze duası, kız çocuk cenaze duası, hāzā³² du'ā-i 'ahd-nāme "bu ahid-nāme duasıdır", abdeste mu'te'allik du'ālar, abdest niyeti: ağzına su viricek bu du'ānı okuya "ağzına su alınca bu duayı okuya", burnuna su viricek bu du'ānı okuya "burnunu suyla yıkayınca bu duayı okuya", yüzünü yuyıcak bu du'ānı okuya "yüzünü yıkayınca bu duayı okuya", sağ elin yuyıcak bu du'ānı okuya "sağ elini yıkayınca okunacak dua", sol elin yuyıcak bu du'ānı okuya "sol elini yıkayınca bu duayı okuya", başın mesh eyleyecek bu du'ānı okuya "başını mesh ederken okunacak dua", kulakların mesh idicek bu du'ānı okuya "kulaklarını mesh ederken bu duayı okuya", boynuna mesh idicek, sağ ayağın yuyıcak bu du'ānı okuya "sağ ayağını yıkarken bu duayı okuya", sol ayağın yuyıcak bu du'ānı okuya "sol ayağını yıkarken bu duayı okuya", abdest tamām olduktan sonra "abdest bittikten sonra" bir kerre veya iki kerre veya üç kerre innā enzelnā süresin (~ Kadir sūresi) okuyup ve eline su alıp sakalına mesh eyleye, göklere nazaran bu du'ānı okuya, "göklere bakarak bu duayı okuya" ve yirlere nazaran bu

³¹ Bu kelime, diğer İlm-i Hāl kitaplarında *yıkamak* şeklinde geçmektedir.

³² Arapça işaret zamiri "hāzā" هذا yazılması gerekirken metinde "hāzā" هذا şeklinde yazılmıştır.

du‘ānı okuya “yerlere bakarak bu duayı okuya”, iksirü’ş-şalât, salavât-ı şerif, seyyidü’l-salavât, seyyidü’l-istiğfâr, hasta du‘âsı, gam ve gussa (~ kaygı) ve şiddet vaktinde bu du‘ānı okuya “üzüntülü zamanlarda bu duayı okuya”, du‘â-i firâş “yatak duası”, yimekten sonra bu du‘âyı okuya “yemekten sonra bu duayı okuya”, imparaçora du‘â.

İncelenen matbu eserin sonunda yukarıda da görüldüğü üzere “imparaçora du‘â” kısmı vardır. Ancak bu duada imparatorun adı geçmemektedir. [126] (4) اللهم حفظ ايمباتورنا وا (5) واتباعه اجمعين من جميع البلا وا (6) القضاء يا و الامراض (4) 33 برحمتك يا ارحم الراحمين. Kuvvetle muhtemel burada kastedilen imparator, Orta Çağ Avrupası’nın görkemli hükümdarı Litvanya Büyük Grandükü Vytautas’tır. Çünkü Tatar Türklerinin XVI. yüzyılda, Polonya kralı Zygmunfa (~Sigismond) gönderdiği bir notta, “Hatırası şanlı Witold (~Litvanca Vytautas) artık yaşamıyor. O bize Hazret-i Muhammed’i unutmamızı emretmedi. Biz de bu nedenle gözlerimizi mukaddes yerlere Mekke ve Medine’ye çevirdiğimizde onun adını da kendi halifelerimizin adlarıyla birlikte zikrediyoruz” (Zajaczkowski 35, Czacki 1835: 95-96) kayıtlıdır³⁴.

2. İlm-i Hâl Kitabı’nda Tespit Edilen Bazı Ses ve Şekil Bilgisi Özellikleri

A) Metinde, uyuma girmiş ve girmemiş örnekler yan yana görülür:

1) +IİK / +IUK isimden isim yapım eki: Eski Oğuz Türkçesinde de ekin ünlüsü, düzlük-yuvarlaklık bakımından çoğu zaman kökün ünlüsüne uymaktadır.

Metnin imlasında, ekin düz veya yuvarlak olduğunu, özellikle de “yuvarlak” olduğunu gösteren bir yazılış yoktur. Ancak biz, imlanın tezahürlerinden hareketle eki, ya dar-düz ya da dar-yuvarlak okuduk. Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *erkeklik* (13/4) *dişilik* (13/4), *müte‘allik* (2/8, 3/3), *cünüb-lükde* (28/2), *günlük* (81/4), *tekebbürlük* (82/8), *çoğrulukdan* (84/3), *dirikliği* (6/4), *kuşluğa* (40/8), *kulluk* (44/8), *peygamberlik* (46/9).

2) -(I) edilgenlik eki: Metinde, ekin hem yuvarlak hem de düz ünlülü şekli tespit edilmiştir: *örtülüp* 90/7) (اورتولوب), *örtülüp* 102/2) (اورتلوب).

Metinde, *örtülüp* 102/2) (اورتلوب) örneği dar-düz /i/li okunmuştur. Bu şekilde okunmasını gerektirecek bir yazılış yoktur. Ancak metnin geneline bakıldığında /ı/ ve /i/’li yazılışların genellikle /y/’siz olduğu tespit edilmiştir. Yine

³³ Allah’ım imparatorumuzu, onun ailesini ve reâyâsını bütün belalardan, kazalardan, hastalıklardan koru. Sen’in (yüce ve büyük) rahmetine sığınırım ey merhametlerin merhametlisi.

³⁴ Bu bilgi, <http://www.altayli.net/polonya-litvanya-tatar-turkleri-lipkalar.html> sitesinden alınmıştır.

metinde 70/8) بوزلدى kelimesinde و olmadığı için kelimeyi, “bozuldu” yerine “bozıldı” şeklinde okunmuştur.

3) -ı / -u fiilden isim yapım eki: Metinde, ekin hem yuvarlak hem de düz ünlülü şekli tespit edilmiştir: *tolusu* 51/4) (طلوسی), *katı* 54/1) (قتی).

4) +(s)I(n) iyelik eki: III. teklik şahıs iyelik eki +(s)I(n)’dır. III. teklik şahıs iyelik eki, hâl ekini alırken araya yarı ünlü /y/ ünsüzü yerine diş ünsüzü /n/’yi alması, hatta yalnızca ünlü ile değil ünsüz ile başlayan hâl ekleriyle de /n/’nin kullanılıyor olması buradaki /n/ ünsüzünün koruyucu bir ünsüz olmadığını göstermektedir. “Ünlü ile biten kelimelerde, başta /s/ isim hâl eklerini alınca da sonda ötümlü-diş-diş eti /n/ ünsüzü ortaya çıkmaktadır. Yani, ekin sonundaki /n/, ancak arkasına herhangi bir hâl eki gelmesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Bu, ortaya çıkan ses, “pronominal /n/ sesi”dir. Hem Altay dilleri ve Eski Türkçe ile hem de mantıken doğruluğu aşikâr olan bu kullanışın, arkasına herhangi bir ek gelmeden de ortaya çıkması, şüphesiz ekin tarihi seyrini göstermesi ve doğrudan delil teşkil etmesi bakımından son derece önemlidir (Gülsevin-Boz 2004:137-138).

Metinde, ekin ünlüsü genellikle dar-düz ünlülü kullanılmıştır: *malını* (82/7), *başına* (83/7), *üçüncüsü* (23/6, 24/6), *bişüncüsü* (23/8), *dördüncüsü* (23/7), *‘azābından* (23/9), *rahmetinden* (24/2), *añladuğı* (74/7), *‘azābına* (31/3), *gö-begi* (55/3), *bögrine* (59/7), *yüzine* (60/3), *varmaduğı* (60/2), *görmegi* (7/8), *parmağı* (72/2) *eli* (61/5) *ayağı* (61/5), *başına* (83/7), (berāber) *olduğı* (72/4).

Metinde ekin ünlüsünün dar-yuvarlak şekli de kullanılmıştır: *yüzüne* (41/5), *öñünde* (60/5), *öñüne* (72/5), *üstüne* (56/2).

5) -dIr- / -dUr- ettirgenlik eki: Metinde, ekin ünlüsü genellikle dar-yuvarlaktır: *uydurmamak* (86/8), *öldürmek* (31/6, 68/3), *kaldurmak* (54/6, 57/5), *ulaşdurup* (19/4), *ulaşdurmak* (37/3).

Metinde, ekin ünlüsünün dar-düz örnekleri de vardır: *ulaşdırup* (47/4), *kaldırup* (74/9), *indirüp* (101/5), (teyemmüm) *itdirilür* (88/3).

6) -dIK / -dUK sıfat-fiil eki: Metinde, ekin ünlüsü genellikle dar-yuvarlak olarak kullanılmıştır: *olduğını* (93/9), *getürdigi* (şeylere) (2/9, 3/3), *diledügi* (şeyler) (8/5), (emir) *itdüğüñ* (74/1), *kılduğı* (yiri) (39/3), *varmaduğı* (<bar-) (kaftānyla) (60/2).

Metinde, ekin ünlüsünün dar-düz olduğu örnekler de vardır: *okuduğı* (evvelde okuduğundan) (64/2), *virdigi* (şadākayı) (83/7), *toğdığı* (vakitte) (99/4), *dilemediği* (şeyler) (8/6).

B) Metinde tespit edilen bazı ses ve ekleşme bilgisi özellikleri şöyledir:

1) +(y)I belirtme eki: Metinde, belirtme eki dar-düz ünlülü kullanılmıştır: *kendüiyi* (85/8), *cenāzeyi* (100/5), *secdeyi* (52/6), *fātihayı* (55/6), *şuvı*³⁵ (<< sub) “suyu” (115/2), (bāki) *olduğunu* (47/8), (fāni) *olduğunu* (47/7).

Metinde, belirtme eki olarak +nI eki de kullanılmıştır. Eski Türkçede zamir fonksiyonlu isimlere gelen bu ek, Harezmi, Kuman-Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde isimlerde de kullanılmıştır.

Metinde, tespit edilen örnekler şöyledir: burnuna su viricek bu *du‘ānı* okuya (110/8), ağızına su viricek bu *du‘ānı* okuya (110/5), yüzünü yuyacak bu *du‘ānı* okuya (111/2), başına mesh eyleyecek bu *du‘ānı* okuya (112/4), kulaklarına mesh idicek bu *du‘ānı* okuya (112/8).

2) -(U)K fiilden isim yapma eki: Metinde, ekin ünlüsü dar-yuvarlaktır: *artuğ* (64/3), *açuğ* (61/8), *bölükde* (36/2).

3) -dUm geçmiş zaman I. teklik kişi: Metinde, geçmiş zaman I. teklik kişi ekinin ünlüsü dar-yuvarlaktır: (kabül) *eyledüm* (43/3), (niyet) *eyledüm* (42/5-6), *inandum* (12/3), (rücü‘) *itdüm* (43/2), (tövbe) *itdüm* (43/1-2), (kabül) *itdüm* (34/3).

4) -dUr kuvvetlendirme / ihtimal eki: Fiil çekiminde kullanılan -dUr eki, kuvvetlendirme veya ihtimal fonksiyonlarında kullanılan bir ektir. Metinde ekin ünlüsü, dar-yuvarlaktır. (nāzil) *olmuşdur* (15/1), *getürmüşdür* (15/8), *komışdur* (13/9), (şadır) *olmuşdur* (19/9).

5) +(n)Uğ ilgi eki: Metinde ilgi ekinin ünlüsü, +nUğ şeklinde; yani dar-yuvarlak kullanılmıştır. Tespit edilen örnekler şöyledir: *senüñ* (43/4), *te‘ālānuñ* (4/3, 45/2), *pākinüñ* (45/4), *kimsenüñ* (5/5, 49/4), *imānuñ* (22/5), *birbirinüñ* (52/6), *varlığınüñ* (4/3), *şifātılarınüñ* (3/8), *mālınıñ* (42/6), *yimenüñ* (125/1), *başınüñ* (36/2), *anüñ* (34/4), *rüknüñ* (39/9), *teyemmümünüñ* (41/3), *orucunüñ* (40/4), *mihrābuñ* (65/7).

“Çağatay Türkçesinde asıl ilgi eki, +nInj”³⁶ şeklindedir. Ancak incelenen metinde ekin dar-düz şekli tespit edilmemiştir.

C) Metinde damak ünsüzü [ŋ] (ك), bir örnekte [ng] (كن) biçiminde yazılmıştır: göngül (8/4).

Ç) Metinde, dönüşlülük zamiri olarak genellikle “öz” kelimesi kullanılmıştır: öz (şifâtiyla söyler) (9/5), **öz** (şifâtiyladır) (6/6), **öz** (şifâtiyla) (7/1, 7/6, 8/1, 8/4, 9/1).

³⁵ Metinde bu kelime, “şuvı” صو وی şeklinde yazılmıştır.

³⁶ Mustafa Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2014, s. 121.

D) Eski Oğuz Türkçesi ve Klasik Osmanlı Türkçesi dönemine ait bazı metinlerde kalınlık-incelik uyumuna aykırı örnekler tespit edilmiştir³⁷. İncelenen metinde yalnızca *-mAK* eki, kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır. Bu, fonolojik bir durumdur: *raḫatlandurmek* لڤمردنلتحار (77/4).

E) Metinde, ötümlüleşme ve ötümsüzleşme örnekleri şöyledir:

#k > #g değişmesi: Ön seste görülen bu değişiklik, Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçince ortaya çıkmıştır. Batı Türkçesinde bu değişim, büyük ölçüde gerçekleşmekle birlikte genel bir ses değişmesi değildir. Çünkü metinlerde ötümsüz-patlayıcı-ön damak /k/ ünsüzünün ötümlüleşmediği örnekler de vardır (Özkan 2000: 107).

Metinde #k ve #g’li kelimeler, tespit edilirken Osmanlı sahasının ayrımı esas alınıp birçok ses hususiyetleri bakımından olduğu gibi k/g değişikliğinde de bugünkü yazı dilinin gösterdiği manzara prensip olarak kabul edilmiştir³⁸.

Metinde ötümlü-patlayıcı-ön damak #g’li olarak okunan kelimeler şunlardır: *gerçekdir* (16/7), *getürmek* (22/6), *gözümüz* (22/8), *görmedik* (22/8), *gönderilmişdir* (21/2), *göz* (7/8), *gütdi* (46/8), *gününe* (21/4), *güneş* (40/9), *görüür* (73/8), *gelmezden* (73/5), *gerekdir* (74/4), *gerek* (74/5), *gelmege* (47/1), *girmeye* (101/9), *görmegi* (7/8).

Metinde ötümsüz-patlayıcı-ön damak #k’li olarak okunan örnekler şöyledir: *kesmemek* (24/2), *kimse* (32/4), *küçük* (20/5), *kendüyi* (41/2).

#t > #d değişmesi: Metinde, #t > #d değişmesi, Eski Oğuz Türkçesinde olduğu gibi daha çok ince sıradan kelimelerde olmuştur. Metinde ötümlü-patlayıcı-ön damak #d’li olarak okunan kelimeler şunlardır: *diyüp* (2/2), *degildir* (6/6), *degin* (39/1), *dürlü* (44/7), *dört* (14/5), *dilemesiyle* (22/3), *dimek* (66/6), *diküp* (61/2), *degirmek* (57/7), *diri* (6/4) *dirikliği* (6/4), *dil* (9/4), *diyeler* (42/8), *diñlese* (61/5), *dahı* (1/6), *doğurmasına* (5/6).

Metinde şu örnek, ince sıradan ünlülere sahip olmasına rağmen ötümlüleşmemiştir: *tütüni* (72/6).

Metinde, kalın sıradan kelimelerde bu değişim daha az görülmüştür: (misvak) *dutunmaḫ* (29/7).

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Musa DUMAN, “Eski Türkiye Türkçesi Dönemine Ait Bazı Metinlerdeki Dil Uyumuna Aykırı Örnekler Üzerine”, *Makaleler-Eski Türkiye Türkçesinden Osmanlı Türkçesine*, Kesit Yayınları, İstanbul 2008: 14; Hayati DEVELİ, *Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995: 47.

³⁸ Abdurrahman Özkan, *Mehekkü’l-İlim Ve’l-Ulemâ (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler-Tipkibasım)*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2009, s. 156.

Metindeki şu kelimelerde ise #t ötümsüzlük muhafaza edilmiştir: *turup* (65/8, 92/6, 104/7), *tañanup* (63/5), *toñuzuncı* (84/7), *tolusı* (51/4).

Metinde, kelime içinde ve sonunda tespit edilen ötümlüleşmeler şöyledir:

VtV > VdV değişmesi: İki ünlü arasında kalan ötümsüz-patlayıcı /t/ ünsüzü ötümlüleşmiştir: *ardınca* (99/1), *gidermek* (59/6), *idüğüne* (29/1), *yara-dıcı* (10/1), *idüp* (76/2).

Şu kelimelerde ise KtV > KdV olmuştur: *kendüleri* (< kentü) (19/2), *kendüyi* (< kentü) (41/2), *imdi* (< emdi < amtı) (74/6), *dördünci* (77/1), (hesap) *idüp* (42/4), (emr) *itdüğün* (74/1), *ardında* (64/4).

VkV > VgV değişmesi: Metinde, kelime içinde ötümsüz-patlayıcı [k] ünsüzü ötümlüleşmiştir. Tespit edilen örnekler şöyledir: *ayağına* (88/7), *ayağını* (113/3), *kulağına* (71/2), *ayağa* (88/9), *yummağa* (110/1), (devlet) *olduğına* (82/1), *kolluğunda* (60/1), *kuşluğa* (40/8), *toprağa* (41/5), *yumağa* (38/1), *okuduğından* (64/2), *okuduğı* (64/2), *okuduğının* (63/8), *parmağıyla* (65/3), *inanmağa* (2/8), (mañrüm) *olmağa* (29/7).

VkV > VgV değişmesi: Metinde, kelime içinde ötümsüz-patlayıcı /k/ ünsüzü ötümlüleşmiştir. Tespit edilen örnekler şöyledir: *getürdigi* (2/9), *dirikligi* (6/4), *diledigi* (8/5), *dilemedigi* (8/6), *virdigi* (83/7), *virmege* (42/6), *gelmege* (47/1), *göbegi* (55/3), (emr) *itdüğün* (74/1), *işitmegi* (7/4), *görmegi* (7/8).

VçV > VcV değişmesi: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *gice* (54/2), *nice* (55/5), *orucu* (69/8), *orucuñ* (40/4).

Metinde ötümsüz-patlayıcı ç/ ünsüzünün ötümlüleşmediğı bir örnek tespit edilmiştir: *güçi* (7/9).

F) İncelenen metinde, bazı eklerin düzleştigi görülür:

+(İ)m I. şahıs teklik iyelik eki: Bu ek, Eski Oğuz Türkçesinde +(U)m şeklinde daima yuvarlaktır (Gülsevin-Boz 2004: 137). Metinde, ekin düzleştigi görülmektedir: *zürriyetim* (48/7), *milletim* (48/8).

G) Metinde tespit edilen ötümsüzleşme ve ünsüz uyumu örnekleri şöyledir:

Ötümsüzleşme: Nitelik itibariyle ötümlü bir ünsüzün herhangi bir sebeple ölümlülüğünü kaybetmesidir. Metinlerde tespit edilen örneklerle göre ötümsüzleşme hâdisesi, ötümlüleşme hâdisesi kadar işlek değildir: *toprağa* (41/5).

Bugün Standart Türkiye Türkçesinde ön seste ötümlü olan kelimeler metinde, ötümsüz şekliyle yazılmıştır: *taşra* (71/6), *tıracağ* (mekâna) (5/4), *tañanup* (51/6), *tolusı* (51/4), *tañak* (51/6), (vakfeye) *tırmağ* (42/2).

H) Ünsüz Uyumu (~Ünsüz Benzeşmesi): Ünsüzler arasındaki ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna *ünsüz uyumu* denir.

+dA bulunma hâli eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *gökde* (23/3), *abdestde* (32/4), *bölükde* (36/2), *vaktinde* (39/6), *virdikde* (42/5), *yaşında* (46/9), *rek'atda* (52/2, 63/7, 63/9), *namâzda* (54/9), *taḥiyyâtda* (61/5), *cünüblükde* (28/2), *abdestde* (32/4), *i'tikâdda* (32/7), *şerifde* (27/3).

Ekin ünsüz uyumuna girdiği örnekler de vardır: *hayâtta* (88/2), *yüksekte* (65/9).

+dAn ayrılma hâli eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *mevcudâtıdan* (5/1), *şefâ'atdan* (29/6), *maḥlûkâtıdan* (46/3), *taḥiyyâtıdan* (58/8), *melekden* (23/3), *yimekten* (40/9), *içmekden* (41/1), *dişledikden* (55/7), (tamâm) *olduğdan* (66/5), *kaldırdığdan* (66/7), *ağrıdan* (67/8), *mezârdan* (74/8), *üçden* (38/5), *yimekten* (40/9), *tükürükden* (72/4), *yoğdan* (12/4), *cenâbetden* (77/2), *yimekten* (125/8).

Ekin ünsüz uyumuna girdiği örnek de vardır: *toğruluktan* (84/3).

Metinde ekin Çağatay, Kıpçak ve Karahanlı Türkçelerinde görülen +dIn (Argunşah 2014: 127) biçimi yoktur.

+dUr bildirme eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *lâzımdur* (87/7), *evlâdur* (95/3), *ḥaḳdur* (2/1), *gerçektür* (2/2), *degüldür* (73/4), *gerekdür* (74/4), (mekrüh) *oldur* (31/8).

-dUr- çatı eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *kaldurmak* (57/5, 68/4), *indürüp* (101/5), *öldürmek* (31/6, 68/3), *uydurmamak* (86/8).

-dUK sıfat-fiil eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: (emr) *itdügün* (74/1), *oldıgını* (93/9), *kıldıgı* (yiri) (39/3), *varmadıgı* (< bar-) (kaftânıyla) (60/2).

-dI geçmiş zaman eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *gitdi* (46/8), *geldi* (16/6, 46/9).

-IcI fiilden isim yapım eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *yaradıcı* (10/1), *yaradıcudur* (9/8).

-dIm / -dUm geçmiş zaman I. teklik şahıs eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *inandım* (12/3, 16/3), *eyledüm* (42/6), (rücü‘) *itdim* (43/2), (tevbe) *itdim* (43/2), (kabul) *itdim* (34/3, 34/5).

I) Süreklileşme: Hece sonundaki ötümlü ünsüzler şartlar uygunsu süreklileşebilir (Tuna 1986: 28) Süreksiz ünsüzlerin sürekli ünsüzler hâline gelmesine denir. Sürekli ünsüzler, kendi aralarında “sızııcı” ve “akıcı” olmak üzere

ikiye ayrıldığından süreklileşme hâdisesi, “sızıcılaşma” ve “akıcılaşma” olarak ikiye ayrılmıştır:

a) Sızıcılaşma: Patlayıcı ünsüzlerin çeşitli sebeplerle sızıcı ünsüze dönüşmesine *sızıcılaşma* denir.

#k > #h değişmesi: Standart Türkiye Türkçesinde #h’li olup metinde #k’li olan kelimeler şöyledir:

Metinde, kelime başındaki # k > #h sızıcılaşması *hatun* (< katun) (101/8), *hatunları* (<katun) (46/6) kelimesinde görülür.

Metinde, k/ > h/ sızıcılaşması yalnızca şu kelimelerde tespit edilmiştir: *dahı* (<< takı) (100/7), *aşşam* (< akşam) (53/8), *aşşamda* (< akşam) (49/2).

#b > #v değişmesi: *varılup* (< bar-) (100/7), *virüp* (<< ber-) (59/1), *vir-mek* (<< ber-) (69/6), *virildikden* (<< beril-) (99/8), *virmege* (<< ber-) (42/6), *varmaduğı* (< bar-) (60/2), *virnese* (<< ber-) (74/4).

b) Akıcılaşma: Patlayıcı ünsüzlerin çeşitli sebeplerle akıcı ünsüze dönüşmesine *akıcılaşma* denir.

d/ >> y/ değişmesi: Ses bilgisinde bu ses değişmesine, “geçişme ses hâdisesi” de denir. Geçişme, nitelikleri değişen ve başka bir sese dönüşen bir sesin bu yeni varlığını devam ettirmesidir. Bu ses hâdisesinde tarihi bir dönem kapanmış, yerine tarihi yeni bir dönem açılmıştır.

Metinde, d/ >> y/ ses değişmesinin tespit edilen örnekleri şöyledir: *uyu-* (<< udi-) (51/6), *büyük* (<< bedük) (10/7), *eyü* (<< edgü) (87/5).

g/ >> y/ değişmesi: Metinde, bu ses değişmesi yalnızca şu kelimedede tespit edilmiştir: *öyle* (<< ögle) “öğle vakti” (53/6).

İ) Ünsüz Türemesi: Kelimede, hiç bir organik fonksiyonu bulunmayan bir veya birden çok sesin türemesi hâdisesidir. Aslında bu türeme, heceye destek sağlamak içindir (Tuna 1986: 47).

1. Başta Ünsüz Türemesi

#v türemesi: Metinde *ur-* > *vur-* kelimesinde ünlü türemesi görülmez. İlm-i Hâl kitabında bu kelime, asli şekliyle kullanılmıştır: *urup* (41/5, 41/7).

2. İçte Ünsüz Türemesi: Yarı ünlü /y/ ünsüzünün genellikle iç seste türemesi, *açıklık uyumu ve ses-hece dengelemesinden* kaynaklanır.

y/ türemesi: Bu ses, daha çok Arapçadan Türkçeye geçen ve iç seste ayın sesi (ع) veya hemze (ء) sesi bulunan kelimeler arasında diftongdan kaçmak ve söyleyiş kolaylığını sağlamak için türer: ‘*aķāyid* (< Ar. ‘aķā’id) (47/2).

VyV türemesi: *kişiye* (27/4), *okeya* (125/4), *şaklaya* (49/5).

K) Ünsüz İkizleşmesi: *İkizleşme*, bir türeme çeşididir. İki ünlü arasında kalan ötümsüz ünsüzü telaffuz etmek hem güç hem de ahenk bakımından konuşmaya bir tutukluk verdiği için ötümsüz ünsüz ya ikizleşir ya da ötümlüleşir. Ötümsüz ünsüz ikizleşirse, *ünsüz ikizleşmesi* hâdisesi meydana gelir. Bu ses hâdisesinin temel nedeni, “açıklık uyumu ve nitelik-nicelik dengelenmesi”³⁹dir.

Metinde, tespit edilen ikizleşme örneği şöyledir. İkizleşme örneklerinin bir kısmı tarihidir: *elli* (<< elig) “elli” (15/3, 73/2).

L) Ünsüz Yutulması⁴⁰: Bu ses hâdisesinde, ünsüz kendinden sonraki ünlünün içinde erimeye vakit bulamadan kaybolur. Metinde, tespit edilen ünsüz yutulması örnekleri şöyledir:

b# > Ø#: *suyu* (<< sub) (115/2).

#b > #Ø: *olmak* (< bol-) (58/1).

l/ > Ø/: *oturmak* (< olurtmak) (31/1).

Metinde, akıcı l/ ünsüzünün yutulmadığı örnekler de vardır: *olçurup* (125/1), *oldur* (12/6), *ol* (33/4).

ğ/ > Ø/: *kulağ* (< kulağ) (7/4).

#y > #Ø: *ağlamak* (< yığla-) (67/7).

+IU / +II < +IIG / +IUG (isimden isim yapım eki): *gizli* (53/8, 54/9) *dürlü* (44/7), *şühelü* (28/8).

+ArU < +GARU (yön gösterme hâli eki): *yukarı* (64/8).

+(y)A < +GA (yönelme hâli eki): *girmeye* (101/9), *okeya* (123/2), *kişiye* (44/4), *şaklaya* (49/5), *gününe* (21/4), *anaya* (79/1), *secdeye* (63/2), *içerüye* (72/1).

-IncA / -UncA < -GIñA (zarf-fiil eki): *olunınca* (101/2), *tulunıncaya* (40/9), *gelince* (73/7).

-an+ (<< -GAN+) (sıfat-fiil eki): (terbiye) *iden* (12/6), (beyân) *olunan* (16/8), (muğâl) *olan* (20/2), *yalan* (< yalğan) (83/5), *kalın* (< kalğan) (115/1), *ölen* (< ölgen) (102/9), *bozan* (< bozğan) (41/1).

³⁹ Dar-uzun bir ünlünün geniş normal nicelikteki bir ünlüye dönmesine *nitelik-nicelik dengelenmesi* denir (Ayrıntılı bilgi için bk. Osman Nedim TUNA, age., 1986: 26).

⁴⁰ Pek çok kaynakta bu ses hâdisesi, “düşme” terimiyle karşılanmıştır.

M) Ünsüz Erimesi: Bir kelimede, ünlüden sonraki ünsüzün o ünlünün açıklığı etkisiyle niteliği silinerek ünlü içinde onu uzatmak suretiyle kaybolmasıdır (Tuna 1986: 41-42). Yutulma ses hâdisesi ile arasındaki temel fark, “istikamet farkı”dır (Tuna 1992: 42). Başta erime ses hâdisesi gerçekleşmez. Bu ses hâdisesinin temel nedeni, ünlülerin açıklık derecelerinin ünsüzlerden fazla olması yani *açıklık uyumu*’dur. Ses cihazının sesin boğumlanması esnasında alt ve üst kenarları arasındaki mesafeye *açıklık* denir. Açıklığı fazla olan ses, açıklığı az olan sesi kendi açıklık derecesine çeker. Bunun sonucunda *erime, yutulma, derilme ve büzülme* gibi ses hâdiseleri ortaya çıkar.

Metinde, tespit edilen ünsüz erimesi örnekleri şöyledir:

ğ# > Ø# erimesi: *kişi* (<< kişig) (93/5), *dürlü* (<< türlüg) (44/7).

l/ > Ø/ erimesi: *getür-* (< keltür-) (46/1), *otur-* (< oltur-) (53/3).

r# > #Ø erimesi: *i-* (< er-) *ise* (73/3, 92/7, 96/1).

+(y)I << +(I)G erimesi: *sözi* (<< sözig) (34/4).

-sA (< -sAr) erimesi: *kılarsa* (54/1), *uydıysa* (56/7).

r/ > Ø/ erimesi: *bile* (< birle) (32/7, 36/1, 57/2, 67/6).

N) Ünsüz Düşmesi: Bir sesin hece yapımız gereği telaffuzdan kalkmasına “düşme” denir. Erimeye imkân bulamadığı hâlde kullanıştan kalkan son ses düşer. Bu seslerin düşmesinin temel nedeni, ses cihazımızın faaliyetinin durmasından sonra meydana gelmiş olmalarıdır (Turan 2006: 49).

Düşme, erime ve yutulma ses hâdiselerinden farklıdır. Bu ses hâdisesi, *sonda* meydana gelir ve daha çok alıntı kelimelerde görülür.

Metinde, düşme ses hâdisesinin görüldüğü örnekler şöyledir: *cin* (< Ar. cinn) (109/4), *hac* (< Ar. hacc) (75/4), *şer* (< Ar. şerr) (22/1), *rab* (< Ar. Rabb) (42/9).

Metinde, bazı kelimelerin hem ikiz ünsüzlü hem de ünsüz tekleşmesi şekli yan yanadır: Ar. > *hacc* → *hac* (75/4).

Metinde, ünsüz tekleşmesi hâdisesi olan kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldığı anda genellikle eski çift ünsüzlü biçimlerine dönmektedirler: Ar. > Rabb → *rabbi* (77/3, 77/9), *Rabbim* (48/2), *Rabbime* (76/1).

O) Hece Tekleşmesi: Sesçe birbirine benzeyen hecelerden birinde (genel olarak ikincisinde) bir ünlü ve bir ünsüzün söyleyişten kalkmasıdır (Tuna 1986: 44). Bu ses hâdisesinde, iki heceden tek bir hece meydana gelir.

Metinde hece tekleşmesi, *tur-* fiilinin geniş zamanının ekleşmesiyle oluşan *+dUr* (<< *turur*) bildirme ekinde tespit edilmiştir: *itmekdür* (1/7), *hağdur*

(2/1), *bid'atdur* (10/7), (ma'nâsı) *oldur* (33/1), *dörtüdür* (35/9), *yokdur* (10/1, 12/9), (vâcib) *oldur* (28/7), *sünnetdir* (89/2), *sekizdir* (5/8), *şıfatıyladır* (6/6), *bişdür* (18/3), *münezzehdir* (10/9), *mevsûfdur* (13/1), (nâzil) *mevcûdlardur* (21/6), *müberraður* (11/4), *yaradıcıdır* (9/9).

Ö) +(y)A+ (<< +GA) yönelme hâli eki: Metinde, tespit edilen yönelme hâli eki örnekleri şöyledir: *kişiye* (27/4), *baña* (75/1), *kulağına* (71/2), *ayağına* (88/7), *kitaplarına* (14/4), (tağdîriyle) *olduğına* (22/4), *ayağa* (88/9), *inanmağa* (2/8), (mahrûm) *olmağa* (29/7), *toprağa* (41/5), *gelmege* (47/1), *virmege* (42/6).

P) +Ø belirtme eki: Hem Eski Oğuz Türkçesi hem de Çağatay Türkçesi dönemine ait metinlerde iyelik eki almış isimlerin +(y)I veya +nI eklerini almaksızın belirli nesne fonksiyonunda kullanıldıkları görülür. Burada, bir +Ø belirtme eki söz konusudur⁴¹. Osman Nedim Tuna'ya göre Ø ek şöyle tanımlanır: “Gramerde bir ekin, kendi yokluğu ile alternans halinde olması durumunda, eksiz kullanılış Ø ek olarak adlandırılır” (Gülsevin-Boz 2004: 106).

Çağatay Türkçesinde belirtme eki, genellikle +Ø hâlinindedir⁴².

İncelenen metinde de belirtme eki genellikle +Ø olarak kullanılmıştır: *sözlerin tutmamak* (84/9), *âhirin okuyup* (102/9), *kolların yumağ* (36/1), *parmakların hilâllamak* (37/5), *ellerin ve ayakların yumağa* (38/1), *ellerin pak toprağa urup* (41/5), *arasın kesmeyüp* (37/2-3), *her a'zâsın üçden eksik yumağ* (38/4-5), *mâlûmıñ zekâtın virmege* (42/6), *imânların yeñiliyeler diyeler* (42/8), *ellerin kaldırmak* (54/4), *ellerin dizleri üstüne koyup* (56/2), *başın ve arkasın düz eylemek* (56/3), *ikisin cem' itmek* (56/7-8), *ikisin bile yere degirmek* (57/2), *kolların yire degirmek* (57/7), *iki ayakların sağ cânibinden* (58/5), *şalavât du'âsın okumak* (58/8-9), *elin bögrine komak* (59/7), *gözün yummak mekrûh* (61/3), *şakalın taramak* (68/2), *üç kerre bir yerin kaşımak* (68/3-4), *ümidin kesmemek* (81/7), *sözlerin tutmamak* (84/9), *elin yummağa başladıkda* (110/1), *yüzün yuyıcak bu du'ânı okuya* (111/2), *sağ elin yuyıcak bu du'ânı okuya* (111/6), *şol elin yuyıcak bu du'ânı okuya* (111/9), *sûresin okuyup* (114/8).

R) Metinde sayfa numaraları, farklı bir numaralandırma işlemine tabi tutulmuştur. Şöyle ki Arapça sayılar, sayfa sayılarını numaralandırmada kullanılmıştır. Ancak 4 rakamı, ٤ biçiminde değil ٥, 6 rakamı ٦ değil ٧ biçiminde

⁴¹ Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde +Ø belirtme eki ayrıntılı biçimde ele alınmıştır (Ayrıntılı bilgi için bk. Güler GÜLSEVİN, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997: 34.)

⁴² Bazı araştırmacılar, bu ekin +Ø değil, +n olduğunu düşünmektedirler (Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa ARGUNŞAH, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, 2014: 123). Ancak +n belirtme eki değil, pronominal +n'dir.

yazılmıştır. Litvanya Nemėzis'te bulunan Hamâillerde de 4 ve 6 rakamı bu matbu eserdekiyle aynıdır.

SONUÇ

a) Tatar Türkleri, Litvanya'ya özellikle Büyük Dük Vytautas'ın (~Witold) (1392-1430) tahtta bulunma döneminde yani; XIV. yy. yerleşmeye başlamışlardır. Bu göçler, tarihi verilere göre XVII. yüzyılın sonu XVIII. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.

b) Litvanya Tatar Türklerinin dillerini unutmalarının pek çok sebebi vardır. Ancak en önemli sebep, Tatar Türk göçmenlerinin ortak bir dile sahip olmayışlarıdır. İkinci önemli sebep ise Litvanya kadınlarıyla yaptıkları karışık evliliklerdir.

c) Bugün *Vilnius Üniversitesi Kütüphanesinin Oryantalistik Merkezinde*, *Litvanya Ulusal Müzesinde* ve *Bilimler Akademisi Kütüphanesinde* Litvanya Tatar Türklerinden kalma yazma ve matbu eserler vardır.

Vilnius Üniversitesi Kütüphanesi Oryantalistik Merkezinde bulunan İlm-i Hâl kitabının müellifi ve telif tarihi belli değildir. Müstensihî, müderris molla *Tarhan 'Abdü'l Vâhid Süleymân bin Ahûndov*'dur. Eser, temel dini konuların sade bir dille, eğitici ve öğretici bir üslupla kaleme alındığı toplam 127 sayfalık bir matbu eserdir. H. 1255-M. 1839 (Ağustos) yılında Sankt-Peterburg'da basılmıştır.

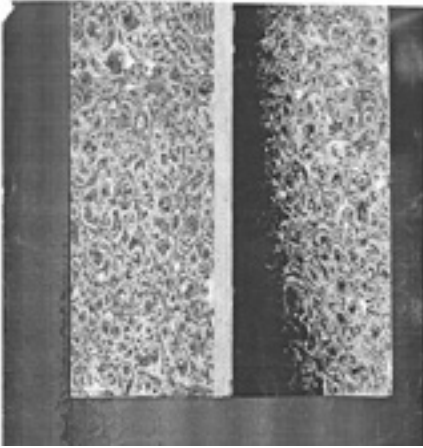
Bu İlm-i Hâl kitabı, kuvvetle muhtemel dindar bir Tatar Türkü Osmanlı payitahtına gelindiğinde alınmış ve Müslüman Türk soylu hakların da yararlanabilmesi için İstanbul'dan ayrılırken yanında götürülmüş ve sonradan da bazı ilaveler yapılarak basılmış bir matbu eserdir. Merkezde, aynı eserden toplam 22 adet daha vardır.

Matbu eserdeki bütün ses, şekil bilgisi ve söz varlığı özellikleri Eski Oğuz ve Klasik Osmanlı Türkçesi dönemine ait eserlerdeki özellikler ile birbir örtüşmektedir. Özellikle kelime başında ötümlüleşmelerin görülmesi, sızıcılaşmaların görülmesi, hâl eklerinin kullanılış biçimleri ve diğer ses ve şekil bilgisi özellikleri matbu eserin aslının Eski Oğuz Türkçesinin sonu ve Klasik Osmanlı Türkçesi döneminin başlarına ait bir yazma eser olduğunu ispat niteliktedir.

ç) Eserin sonundaki *imparatora du'ā* kısmı, ya müstensih tarafından ya da yazma eseri bulan bir Tatar Türkü tarafından sonradan eserin sonuna ilave edilmiştir. Duada ismi geçmeyen imparator da kuvvetle muhtemel Litvanya Büyük Grandükü Vytautas'tır. Çünkü Litvanya Tatar Türkleri, bugün dahi Vytautas'tan hürmetle söz etmektedir.

d) Matbu eserin sayfa numaraları yazma eseri bulan bir Tatar Türkü tarafından harflendirilmiştir. Ancak 4 rakamı, ۴ biçiminde değil ۶, 6 rakamı ۶ değil ۶ biçiminde yazılmıştır. Litvanya Nemėzis'te bulunan Hamâillerde de 4 ve 6 rakamı bu matbu eserdeki ile aynıdır.

METİN

İlm-i Hâl Kitabının Kapağı

İlm-i Hâl kitabının son sayfası

İŞARETLER

- (>) : Gelişmenin yönü
- (<) : Gelişmenin yönü
- (>>) : Gelişmenin yönüne göre birden fazla değişim ile başka bir şekle geçiş
- (<<) : Gelişmenin yönüne göre birden fazla değişim ile başka bir şekle geçiş
- (#) : Bir sesin başında kelime başını, sonunda ise kelime sonunu gösterir.
- (K/) : Kök ünlüsünden sonra gelen ünsüzü temsil eder.
- (Ø) : Bir gramer unsurunun telaffuz edilmeyen ancak fonksiyonu korunan şeklini temsil eder.

- (~) : Birbirinin yerine geçen (alternanslı) şekilleri gösterir.
 (+) : İsme bağlanmayı, isim kategorisini gösterir.
 (-) : Fiile bağlanmayı fiil kategorisini gösterir.

KAYNAKLAR

- ALMA MATER VILNENSIS (2012), Vilniaus Universiteto Istorijos Bruožai, Kolektyvinė Monografija Antras Pataisytas ir Papildytas Leidimas, Vilniaus Universiteto Leidykla.
- ALTINKAYNAK, Erdoğan (2011), “Hacı Serayya Şapşal”, *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri*, (5-8 Nisan 2010), Bilecik-Türkiye.
- ANTONOVİÇ, A. K. (1968), *Belorusskie Teksti, Pisannie Arabskim Pis'mom i ih Grafiko-Ortograficeskaya Sistema*, Vilnius, Vil'niuskiy Universitet.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2014), *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- ARIK, Sabire (2008), “Polonya-Litvanya Tatar Türkleri (Lipkalar)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Cilt 5 Sayı 3 (Eylül 2008), s. 156-161.
- ATMACA, Emine (2013a), “Vilnius Üniversitesinde “Uluslararası Türk Tarihi ve Kültürü Sempozyumu” Yapıldı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2/3, 221-243.
- ATMACA, Emine (2013b), “Litvanya Tatar Türklerine Ait Hamailer ve Nemėzis Köyünde Bulunan İki Hamail”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2/4, 147-180.
- ATMACA, Emine (2014c), “Vilnius Üniversitesi Kütüphanesinin Oryantalistik Merkezindeki Litvanya Tatar Türklerine Ait Matbu Eserler”, *Gazi Türkiyat*, Bahar /14: 47-66.
- BEDİRHAN, Yaşar (2015), “XIX. Yüzyılda Kazan Türkleri Arasında Eğitim-Öğretim ve Aydınlanma (Maarifetçilik) Hareketinin Başlaması ve Bunun Öncüleri” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C 14, S 53, Bahar, 366-379.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi (1997), *Büyük İslâm İlmihali*, Bilmen Basım ve Yayınevi.
- CHERVİNSKİY, G. (2010), “Kul'tura pol'sko-litovskikh tatar kak primer nasledstva yevropeyskogo islama”, (Avrupa İslam Dili Mimarisinin Bir Örneği Olarak Polonya-Litvanya Tatarları) *Yazık. Kul'tura. Obshchestvo. Vypusk 2*.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2011), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- ДМИТРИЕВА, Л. В., А. М. Мугинов, С. Н. Муратов, *Описание Тюркских Рукописей Института Народов Азии История, (Под редакцией А. Н. Кононова)*, И 3 Д А Т Е Л Ъ С Т В О «Н А У К А» Главная Редакция Восточной Литературы М о с к и а 19 6 5.
- DUBİNSKİY, Aleksander (1972a), *Zametki o Yazıke Litovskikh Tatar, Voprosi Yazıkoznaniya* (Litvanya Tatar Türkçesi Hakkında Açıklamalar, Dil Hakkında Sorular) № 1, 82-88.

- DUBİNSKİY, Aleksander (1996b), “Polonya-Litvanya Tatarlarının Yazılı Metinlerde Kullandıkları Türkçe”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 655, s. 265-294.
- GABAİN, A. Von (2000), *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GRİŞİN, Yakov (2000), *Pol'sko-Litovskiye Tatarı: Vzgl'yad Cherez Veka (Polonya-Litvanya Tatarları: Çağlar Boyunca)*, Kazan', Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib (1971) *Lehistan Tatarları Hakkında Bir Risale “Risale-i Tatar-ı Leh”*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- GÜLLÜDAĞ, Nesrin-Galina Miškinienė (2008) *Litvanya Tatarlarına Ait El Yazmalarından Türkçe-Lehçe Kılavuz (yıl 1840)*, Vilnius-Litvanya, Litvan Dili Enstitüsü.
- GÜLLÜDAĞ, Nesrin “Vilnius Kütüphanelerinde Bulunan Litvanya Tatarlarına Ait El Yazması Eserler”, (bu makale, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/sitesinden alınmıştır>.) (Erişim tarihi: 04.05.2016).
- GÜLSEVİN, Gürer (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer, Erdoğan Boz (2004), *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- HISTORY VILNIUS UNIVERSTY (1979), *The Vancas Kapsukas University of Vilnius*, Vilnius Mokslas Publishers.
- İZMAYLOV, İskander (2009), *Voym na Zapade. Polşa i Litva (Batıdaki Savaşlar: Polonya ve Litvanya) // İstoriya Tatar (Tatar Tarihi)*, Tom 3, Kazan.
- JANKOWSKİ, Henryk (2003), “Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar Documents”, *MATERIALIA TURCICA* 24, s. 113-144.
- JANKOWSKİ, Henryk (2011), “Jakub Szynekiewicz”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 18, 2, s. 61-68.
- KANAPATSKAYA, Z. (2004a), *Tatarı-musulmane Vyalikaga knyastva Litouskaga u XVI-XVII st. (XVI-XVII. yy. Litvanya Büyük Düklüğü'nde Müslüman Tatarlar)*, Aktualniya pıtanı sučasnay navuki: Zb. navuk. prats: U 2 ç. Minsk, BDPU, Ç. 1, s. 231.
- KANAPATSKAYA, Z. (2004b), “Risale-i-Tatar-i-Lech”- kaştounaya krınitsa pa gistorii litouskih tatarau XVI. st. (XVI. yy. Litvanya Tatarları Tarihine Dair Değerli Bir Kaynak “Risale-i-Tatar-i-Lech”), *Belaruski gıstarıçnı časopis*, № 7, s. 33-40.
- KANAPATSKAYA, Z. (2016c), “Belarus-Tatar Türklerinin Kültürü İle İlgili Bir Kaynak Olarak Arap Harfli Slav Dilli Elyazmalar”, (Çev. Emine ATMACA-Reshide ADZHUMEROVA), *Dil Araştırmaları*, Bahar 18, s. 247-257.

- KRYCZYNSKI, S. (1938), *Tatarzy litewscy. Proba monografii historyczno-etnograficznej (Litvanya Tatarları. Tarihi-Etnografik Monografya Denemesi)*, Rocznik Tatarski, T. III. Warszawa.
- MEJOR, Marek (2009), "Early history of Oriental studies at Vilnius University", *Acta Orientalia* (Vilniaus Universitetas Orientalistikos Centras) Vilnensia Volume 10, Issues 1-2 Published since 2000 Vilnius 2011, 15-28.
- MİŞKİNENE, G.- S. Namaviçote- E. Pokrovskay (2005), *Katalog rabskoalfabit-nih Rukopisey Litovskih Tatar*, İzdatelstvo Vilnusskogo Universiteta.
- MİŞKİNİENE, G.-N. Statkiene (1013), "Kaynak Eserlere ve Anket Sonuçlarına Göre Litvanya Tatarlarının Ölüm Törenleri ve Bazı Dil Malzemeleri", *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Tophulukları 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara.
- MUCHLIŃSKI, Antoni (1858), "Zdanie sprawy o Tatarach Litewskich", *Teka Wileńska*. Wilno, nr 4, s. 251-252.
- MUHAMMED, F. Abdulbâki (1990), *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzı'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- MUTÇALI, Serdar (1995), *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, Sirkeci/İstanbul.
- NARBUT, T. (1840), *Dzieje starożytne narodu litewskiego (Litvanya Halkının Antik Tarihi)*, Wilno, T. VIII. Dodatek IX.
- NASİBOVA, Natela (2007), "Litvanya Tatarlarının Konuşmalarında Kullandıkları Doğu Dilleri Kökenli Kelimeler", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* Vol. 2/2, ss. 514-518.
- ORHONLU, Cengiz (1971), *Lipkalar; Türkiyat Mecmuası*, cilt: XVI, İstanbul, 57-87.
- ÖZKAN, Abdurrahman (2009), *Mehekkü'l-İlim Ve'l-Ulemâ (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler-Tıpkıbasım)*, Fakülte Kitabevi, Isparta.
- REDHOUSE, Sir James W. (1996), *A Turkish And English Lexicon*, Beirut.
- STEINGASS, F. (1998), *Persian-English Dictionary*, Including The Arabic Words And Phrases To Be Met With In Persian Literature, Librairie du Liban.
- ŞAHİN, Erdal (1999), "Osmanlıların Kazan Tatar Türklerinin Kültürü ve Diline Etkileri", *Osmanlı*, C 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 353-360.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ (1987), *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul.
- ŞEYH SÜLEYMAN EFENDÎ (1298), *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî*, İstanbul.
- TAHİR, Mahmut (1984), "Polonyalı Tatarlar", *TK*, Yıl: XXII, S. 250, Şubat, s. 109-114.
- TARELKA, Mihail (2014), "Beyaz Rusya Milli Bilimler Akademisi Merkez Kütüphanesi Arşivinden P98 Numaralı El Yazma (Tecvit) (Tarih ve Tür Belirleme Meselesi)" (Çeviren: Emine ATMACA-Reshide Adzhumerova), *Dil Araştırmaları*, Sayı: 15 Güz, 237-244 ss.

- ECKMANN, Janos (1995), *Nehcü'l- Ferâdis, I Metin II Tıpkıbasım* (Yayınlayanlar: Tezcan Semih-Hamza Zülfikar), Ankara.
- TATARSKİY ENTSİKLOPEDİCESKİY SLOVAR' (1999), Kazan'.
- TUNA, O. Nedim (1986a), *Türk Dilbilgisi*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları, Malatya.
- TUNA, O. Nedim (1992b), *Ders Notları 3 Türk Dilbilgisi (Fonetik ve Morfoloji)*, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- TURAN, Zikri (2006), *Lisans, Yüksek Lisans, Doktora Ders Notları*, Sakarya.
- VÁSÁRY, István, "Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl) Hâkimiyet Uğruna Mücadele", (Çev. Serkan ACAR), *Tarih İncelemeleri Dergisi XXIX /I*, 2014, s. 327-340.
- YAKUPOĞLU, Murat (1989), "Polonya (Lehistan) Türkleri", *TDA*, S. 62, Ekim.
- ZAJACZKOWSKI, Ananiasz "Polonya'da Türk Menşeli Etnik Unsurlar", (bu makale, www.journals.istanbul.edu.tr/iutded/article/view/1023017655/0 sitesinden alınmıştır. (Erişim Tarihi: 17.05.2016)

GENEL AĞ KAYNAKLARI

- (Erişim tarihi: 05. 05. 2013).
- (Erişim tarihi: 15.10.2013).
- (Erişim tarihi: 15.10.2013).
- (Erişim tarihi: 15.12. 2013)
- (Erişim tarihi: 06.05.2016)
- <http://www.dunyabulteni.net/roportaj/308128/galina-miskiniene-ile-lit-vanyadaki-tatarlar-uzerine> (Erişim tarihi: 06.05.2016)
- <http://vkus-vody.livejournal.com/111467.html> (Erişim tarihi: 25.03. 2016)